

Osma sjednica: uzroci, značaj, interpretacije

Dejan Jović

Osma sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije (održana 23. i 24. septembra 1987.) bila je značajan događaj u povijesti ne samo Saveza komunista Srbije, nego i same Srbije, te za sam raspad socijalističke (i svake druge) Jugoslavije. Iako bi bilo pogrešno tvrditi da je s njom započeo raspad Jugoslavije, njen je ishod dao značajan doprinos onome što će kasnije – četiri godine nakon njenog održavanja – prerasti u konflikt, koji će onemogućiti miran rasplet jugoslavenske krize. Ona je zato - prije svega zbog onog što joj je slijedilo – postala simbol kraja jedne epohe i početka druge, koju je sve do 2000. simbolizirao njen glavni predstavnik, Slobodan Milošević. Njena je važnost prije svega u tom simboličkom značaju. Sam tok sjednice, koliko god bio dramatičan za njene sudionike, nije bio niti potpuno jedinstven (unutarpartijski obračuni su se događali i ranije, a neki od njih – kao, npr. Treći plenum CK SKJ 1954, na kome je iz vrha Partije isključen Milovan Đilas – bili su održani pred očima javnosti), niti je po svojim zaključcima bio toliko alarmantan koliko se može činiti po onom što mu je slijedilo.¹ Bio je to jedan od zadnjih unutarpartijskih „pučeva“, koji je omogućio da se konsolidira (ne i ustoliči – to je

¹ Na to je upozorio i nekadašnji visoki partijski funkcioner, Stipe Šuvar, koji je – kasnije se prisjećajući te sjednice i događaja koju su joj prethodili – rekao da se ni on sam nije u prvom trenutku zabrinuo, jer je smatrao da se radilo o još jednom unutarpartijskom obračunu, kakvih je bilo mnogo, te da je Slobodan Milošević samo još jedan u nizu jednogodišnjih ili dvogodišnjih predsjednika Predsjedništva CK SK, kakvih je tih godina – u Srbiji i u drugim republikama – bilo mnogo. U doba održavanja Osme sjednice, u SKJ je vladalo načelo kolektivnog rukovodstva i jednogodišnje (odnosno – u Srbiji: dvogodišnje) rotacije na mjestu predsjednika Predsjedništva, upravo zato da bi se spriječilo uzurpiranje vlasti i stvaranje dominantne ličnosti u rukovodstvu. Iz tog je razloga, Šuvarovo objašnjenje uvjerljivo. Također, treba reći da su jugoslavenski mediji o toj sjednici izvještavali ne kao o nekom glavnom i dramatičnom događaju, nego kao o još jednoj u nizu partijskih sjednica. Neposredno nakon Osme sjednice, bilo je tek nekoliko komentara u medijima. To se promijenilo mjesec dana nakon sjednice, kad su se vidjele šire posljedice.

obavljeno godinu dana ranije, na Desetom kongresu SK Srbije) novi lider unutar tada već prilično rasklimanog srpskog političkog vodstva. No, taj je događaj najavljivao i novi stil politike, a dijelom i novu politiku, koju je taj lider odlučio povesti. Osmu sjednicu najavila ono što će se već godinu dana kasnije (1988.) nazvati „antibirokratskom revolucijom“, vraćajući dakle pojam „revolucije“ u službeni vokabular jugoslavenskog socijalizma. Ta će „revolucija“ – koju ćemo u ovom tekstu nazvati i „konzervativnom revolucijom“ dovesti do velikog poremećaja na jugoslavenskoj političkoj sceni, a taj će poremećaj ubrzati – ako ne već i uzrokovati – raspad jugoslavenskog Saveza komunista, a potom i same Jugoslavije. Osmu sjednicu dakle, u simboličkom smislu, značila ne samo kraj jedne i početak druge epohe u jugoslavenskoj politici, nego je – retrospektivno gledano – bila na neki način početak kraja SKJ, a time i (socijalističke, pa i svake druge) Jugoslavije. Pravi je značaj Osmu sjednicu dobila retrospektivno, iz pozicije onog što joj je slijedilo.

U ovom tekstu, međutim, zanimat će me jednako tako ono što je prethodilo Osmoj sjednici, kao i ono što joj je slijedilo. Mnoge dosadašnje analize Osme sjednice, kao i samog uspona Slobodana Miloševića na vlast, često su polazile od jedne vrste *a posteriori* analize, koja je one događaje koji su se dogodili prethodno pokušavala objasniti s pozicije *poznatog ishoda*. To je metodološka greška, jer se zaključivanje izvodi *unazad*, a događaji koji slijede stavljaju se u funkciju objašnjenja onog što im je prethodilo.² U tom se smislu, Osmoj sjednici *per se* daje težina koju ona *u trenutku svog održavanja* zapravo nije imala, nego ju je tek kasnije dobila – kad je postala

² O toj metodološkoj pogrešci pisao sam u prvom poglavlju moje knjige. Vidjeti: „Jugoslavija – država koja je odumrla“, Prometej Zagreb i Samizdat B92 (sada Fabrika knjiga) Beograd, 2003.

simbol onog što se dogodilo nekoliko godina ili čak i u deceniji nakon nje. Iako je sasvim legitimno Osmu sjednicu objašnjavati i u kontekstu onoga što je ona postala u svjetlu kasnijih događaja, ovaj tekst će se ipak fokusirati više na ono što joj je prethodilo, nego na ono što joj je slijedilo. Ovaj tekst je pokušaj da se sama Osma sjednica objasni u svom izvornom kontekstu, tj. u kontekstu onog što je sudionicima i široj javnosti moglo biti poznato u trenutku njena održavanja. On će, dakle, nastojati ispraviti one metodološke greške koje su se pojavile u stanovitom broju dosadašnjih analiza, iako neće negirati značaj tog simboličkog elementa, kojeg je ona dobila kasnijim događajima.

To će biti učinjeno, na jednoj strani, kroz detaljnu analizu govora partijskih čelnika Saveza komunista Srbije koji su prethodili Osmoj sjednici, a održani su u periodu od 10. Kongresa SK Srbije (u maju 1986.) do same Osme sjednice (u septembru 1987.), a na drugoj strani analizom akcija koje su tada poduzete. Kratka analiza političkih prilika u Srbiji (a šire gledano, i u Jugoslaviji) u ranim osamdesetim, koju predstavljam u sljedećoj sekciji ovog teksta, ima zadaću da objasni kontekst u kome se dogodila Osma sjednica, a time i neke od uzroka velike političke promjene koju je ona označila, a dijelom i inicirala.

Srbija u ranim osamdesetim

U ranim osamdesetim godinama 20. stoljeća, Savez komunista Srbije suočavao se s ozbiljnim izazovima, i s onima koji su se događali izvan samog SK Srbije, i s onima koji su nastali unutar Saveza komunista Srbije. U široj javnosti, opozicijske su

grupacije – naročito u Beogradu – postale već početkom osamdesetih (dakle, prije dolaska Slobodana Miloševića na čelo SK Srbije) sve snažnije i sve organiziranije. To se prije svega odnosi na Udruženje književnika Srbije (UKS), njegov Odbor za zaštitu slobode misli i izražavanja, kao i na grupu akademika Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU), koji su koncipirali prvu verziju onog što će u javnosti od jeseni 1986. biti poznato kao *Memorandum SANU*. U nizu medija koji su izlazili u Beogradu – *Književnim novinama*, *Književnoj reči*, *Dugi*, *NIN-u*, a sve više i u nekim dnevnim novinama, te u dokumentaristički inspiriranoj književnosti i historiografiji – u tim se godinama otvaraju razne tabuizirane teme, kao što su: legitimnost socijalističkog poretka, karakter sukoba u okviru Drugog svjetskog rata, karakter vladavine u socijalističkoj Jugoslaviji, te (posebno od 1983.) i uloga i rezultati vladavine Josipa Broza Tita. Otvara se i pitanje srpskog odnosa prema Jugoslaviji i jugoslavenstvu, te odnosa Jugoslavije prema Srbiji i Srbima.³ Te se teme otvaraju ne samo u striktno akademskim krugovima, nego u široj javnosti – a prodiru i u partijske forume, iako vrlo oprezno. Beograd već sredinom sedamdesetih postaje središte tzv. „kritičke inteligencije“, a sredinom osamdesetih mu se pridružuje – na specifičan i ne uvijek kompatibilan način – i Ljubljana. Srpski i slovenski opozicijski intelektualci ubrzo otkrivaju da gotovo ni o čemu ne mogu naći zajednički jezik, te da je gotovo nemoguće zamisliti neki jedinstveni, općejugoslavenski opozicijski front. Oni odlučuju da se okrenu prije svega svojim republikama/nacijama, umjesto da stvore jedan jedinstveni, jugoslavenski, opozicijski front. Gotovo istodobno nastaju dva različita *nacionalna programa* – nedovršeni *Memorandum SANU* te dovršeni (i u

³ Za sve to, vidjeti knjigu Jasne Dragović-Soso: „Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma“, koju je u srpskom prijevodu objavila Fabrika knjiga, 2004, prevela Ljiljana Nikolić.

januaru 1987. objavljeni) specijalni broj slovenačkog časopisa *Nova Revija*, u kome su objavljeni brojni tekstovi pod širim naslovom *Prilozi za slovenački nacionalni program*. Ti su programi slični po njihovoj kritičnosti u odnosu na jugoslavensku politiku i socijalističku vlast, te po skeptičnosti u odnosu prema bilo kakvim šansama za reforme sistema iznutra, unutar samog postojećeg sistema. U svemu drugome, njihove vizije eventualnog reformiranja Jugoslavije su potpuno suprotne. Dok slovenački nacionalni program polazi od želje da ojača vjeru Slovenaca u vlastite snage - te da promovira ideju da je nezavisna i samostalna Slovenija kao nacionalna država Slovenaca moguća, Memorandum ostaje na pola puta između kritike Jugoslavije i srpske pozicije u Jugoslaviji na jednoj strani i promoviranja specifično srpskih interesa i ciljeva na drugoj. I jedan i drugi program ubrzo dolaze pod kritičke udare partijskih vodstava u Sloveniji i Srbiji, pri čemu Memorandum izaziva i šire kritike unutar same Jugoslavije. U tim se kritikama, međutim, ističe tadašnje srpsko partijsko i državno vodstvo, kojemu – od ljeta 1986. – na čelu stoje novi predsjednik Centralnog komiteta, Slobodan Milošević, i novi predsjednik Predsjedništva SR Srbije, Ivan Stambolić. Stambolićeva je kritika eksplicitnija – on Memorandum naziva *In Memoriamom Jugoslaviji*.⁴ Novi predsjednik Gradskog komiteta Organizacije SK u Beogradu, Dragiša Pavlović, ide i korak dalje, objavljujući seriju članaka protiv Memoranduma i glavnih ideja predstavljenih u njemu.⁵

Takvo – sve otvorenije i sve kritičnije – djelovanje „opozicije“ u Beogradu stvara novu situaciju za Savez komunista Srbije, koji – baš kao ni drugi dijelovi SKJ – nije

⁴ Za Stambolićevu poziciju u vezi *Memoranduma* vidjeti njegovu knjigu „Put u bespuće“, Radio B92, Beograd, 1995, priredio Slobodan Inić.

⁵ Vidjeti u knjizi Dragiša Pavlovića: „Pitanjem na odgovore“, BIGZ, Beograd, 1986.

bio navikao na otvorenu kritiku tog tipa, niti je bio pripremljen za nju. U SK Srbije se postavlja pitanje: kako najbolje odgovoriti na tu novu situaciju. Treba li djelovati javno – metodom koju je visoki funkcioner SKJ Mitja Ribičič svojedobno nazvao *knjigom na knjigu* – ili prije svega pomoću policije, pravosuđa i obavještajnih službi, dakle: represivno. U prvom trenutku, i u Srbiji se (kao i drugdje) djeluje kombinacijom ideoloških i represivnih metoda, pa se od 1981. do 1984. podižu optužnice protiv kritičara – primjerice, protiv tzv. *beogradske šestorice*, i protiv pjesnika Gojka Đoge. No, neuspjeh tih represivnih akcija, kao i kritike upućene vlastima zbog njih i iz zemlje i (još više) iz inozemstva, ubrzo dovode do stanovite liberalizacije, te do *de facto* odustajanja od tih metoda. 1985. godine već je vrlo teško zamisliti da bi u Srbiji mogla biti pokrenuta neka veća represivna akcija protiv sve eksplicitnije i sve bolje organizirane opozicije. Preferiraju se mjere suptilnog pritiska – kao što su prijetnje ukidanjem financiranja, formiranje partijskih aktiva u institucijama koje se ističu po svojoj „opozicijskoj“ djelatnosti, javne difamacije te pokušaji skretanja pažnje šire javnosti prema drugim temama: ekonomskoj krizi, ustavnim promjenama, reformama sistema kroz institucije i sve većim razlikama u odnosu prema drugima u SK Jugoslavije. Također, potencira se značaj kosovske krize – koja je trajala od 1981. godine – i ističe se da se radi o opasnosti ne samo za Srbiju, nego i za Jugoslaviju. Time se političko vodstvo Srbije – predvođeno u tim godinama najprije Dragoslavom Markovićem, a potom Ivanom Stambolićem – pokušava široj javnosti predstaviti kao potpuno svjesno dubine krize i problema, a istodobno i steći legitimnost u očima te javnosti. Srpsko vodstvo u tim godinama – više od drugih – upozorava na sistemske probleme, te inicira reformu Ustava, pa je zbog toga već od

1985. dobilo (pomalo podrugljiv) naziv: ustavoreformatori. Njegovo inzistiranje na ozbiljnijim reformama unutar samog sistema ne dobiva odgovarajuću podršku na jugoslavenskoj razini. Istodobno sa slabljenjem pozicije srpskog vodstva u samoj Srbiji, sredinom osamdesetih ono postaje sve usamljenije (izoliranije) na jugoslavenskoj političkoj sceni.

Istovremeno, srpski se Savez komunista suočava i sa pojedinim specifičnim pitanjima, koja do sredine osamdesetih kulminiraju u vrlo otvorenu i višeslojnu krizu. Osim općejugoslavenske ekonomske krize, Srbiju potresa i specifično pitanje njenog unutrašnjeg uređenja, budući da je ona jedina jugoslavenska republika koja u svom sastavu ima pokrajine. Trend dezintegracije, lokalizma i autarhizma, koji zahvaća cijelu Jugoslaviju, u njenom se slučaju ne manifestira samo kao sukob republičkog centra s pojedinim lokalnim moćnicima (kao što je bio slučaj, primjerice u Bosni i Hercegovini u slučaju velikokladuškog gazde Fikreta Abdića), nego i kao latentni politički sukob republike sa svojim pokrajinama. U slučaju Kosova, te razlike imaju potencijal da se pretvore u međunacionalni sukob. Problem Kosova je posebno težak za Srbiju, koja ga – za razliku od drugih republika – ne može jednostavno zanemariti. Sve do sredine osamdesetih, Srbija u velikoj mjeri prepušta kosovski problem federaciji, i suzdržava se od direktne intervencije. Federacija taj problem tretira prije svega kao sigurnosni, pa intervenira povećanom prisutnošću policije i vojske. I doista, ta intervencija ima određenih uspjeha, prije svega u sigurnosnom smislu. Ali, u političkom smislu rezultati su vrlo mali, dijelom i zato što se političko vodstvo u cijeloj Jugoslaviji nalazi u krizi, pa se ni drugi politički problemi ne rješavaju

efikasno. Korijeni kosovske krize su duboki – oni zadiru u pitanje identiteta jugoslavenske države, odnosa prema etničkim grupama koje nisu južnoslavenskog porijekla, pa time i u pitanja jednakosti i ravnopravnosti u Jugoslaviji. Socijalizam je obećao zaštitu slabih i nemoćnih, kao i ravnopravni status svih – bez obzira na etničko porijeklo i veličinu. No, na Kosovu prevladava uvjerenje (koje je u velikoj mjeri utemeljeno) da nema jednakosti ni ravnopravnosti, ni u ekonomskom, ni u političkom ni u etničkom smislu.⁶

Istodobno, nakon protesta iz 1981., kosovski Srbi i Crnogorci tvrde (također prilično utemeljeno) da ni oni na samom Kosovu nisu tretirani kao jednaki i ravnopravni, nego su u neravnopravnom položaju u odnosu na kosovske Albance. Oni upozoravaju na trend kontinuiranog iseljavanja s Kosova, koje je – dijelom – uzrokovano ekonomskim, ali također i političkim okolnostima i pritiscima.⁷ Do sredine osamdesetih, protesti kosovskih Srba i Crnogoraca postaju sve snažniji i organiziraniji. Tome doprinose i stalna upozoravanja na kosovski problem u samom Beogradu – od strane opozicije, i pojedinih uglednih ličnosti koje su se situirale između vlasti i opozicije (naročito Dobrice Ćosića, koji nikad nije prekinuo svoje veze sa partizanskom generacijom, pa je imao utjecaja i na vlast i na opoziciju). U 1985. na Kosovu se stvaraju prve organizacije kosovskih Srba, predvođene dotad nepoznatim građanima, kao što su Miroslav Šolević, Kosta Bulatović, Boško Budimirović i

⁶ Za širu analizu tog osjećaja nejednakosti i nepravde, vidjeti moj tekst „Kosovo: the sense of inequality and injustice“, u *Acque e Terre*, No. 1 (1999), 80-83.

⁷ Za iseljavanje Srba i Crnogoraca s Kosova, vidjeti knjigu Ruže Petrović i Marine Blagojević: „Seobe Srba i Crnogoraca sa Kosova i iz Metohije: rezultati ankete sprovedene 1985-1986. godine“, Beograd: SANU, 1989. Za raspravu o uzrocima iseljavanja, vidjeti knjigu Branka Horvata: „Kosovsko pitanje“, Zagreb: Globus, 1989.

Bogdan Kecman. Te organizacije traže podršku izvan Kosova – te se obraćaju i vlastima i opoziciji u Beogradu. Također, obraćaju se i široj javnosti – ne samo u Srbiji, nego i u drugim krajevima Jugoslavije. U 1985. oni prvi puta organiziraju *mitinge solidarnosti* sa kosovskim Srbima, najprije u Beogradu. Sve to stvara dodatni pritisak na savezno i srpsko političko vodstvo.⁸ Takvi su protesti *novum*, pa političko rukovodstvo zapravo ne zna kako bi na njih reagiralo. Na njih se ne može (i ne želi) reagirati silom (kako se, primjerice, reagiralo na proteste kosovskih Albanaca, 1981.), ali ih se istodobno ne može ni zaustaviti, ni zanemariti, ni minimizirati. Slovenski, a naročito hrvatski političari u federalnim institucijama, postaju vrlo oprezni prema tim protestima, bojeći se moguće eskalacije vala nezadovoljstva širom Jugoslavije. Oni se ne boje samo protesta solidarnosti Srba u svojim republikama (naročito u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini), nego i svih drugih mogućih izraza masovnog nezadovoljstva. Već od početka osamdesetih godina, pogledi najviših predstavnika jugoslavenske političke elite usmjereni su prema Poljskoj, a ekonomska kriza, kao i utjecaj zapadnih liberalno-demokratskih ideologija u Jugoslaviji samo je dodatno potakla spekulacije da bi Jugoslavija mogla postati „nova Poljska“. Jugoslavenski političari, koji su svojom glavnom zadaćom tada još uvijek shvaćali očuvanje Titova nasljeđa, plaše se tih protesta jer su oni imali potencijal ne samo da destabiliziraju postojeće stanje, nego i da sruše krhki kompromis između jugoslavenskih republika i pokrajina, koji je kodificiran Ustavom iz 1974. godine. Također, za političare izvan Srbije, kriza je nosila u sebi i prijetnju da se napuste postignuća permanentne decentralizacije

⁸ O organizaciji kosovskih Srba, te njihovim protestima, vidjeti u knjizi Darka Hudelista: „Kosovo – bitka bez iluzija“, CIP, Zagreb, 1989. Odličnu analizu kosovskih prilika u tom razdoblju dao je i Nebojša Vladislavljević u svojoj doktorskoj dizertaciji, obranjenoj na London School of Economics and Political Science, te u članku: „Nationalism, Social Movement Theory and the Grass Root Movement of Kosovo Serbs, 1985-1988“, *Europe-Asia Studies*, 54 (5), 771-790.

Jugoslavije, te da promovira neku novu (kako su oni vidjeli) centralističku i potencijalno unitarističku alternativu, u kojoj bi Srbija imala veće šanse da dominira.⁹

Politički vrh koji je samo prije pet-šest godina (tj. nakon smrti Josipa Broza Tita) preuzeo punu odgovornost za zemlju, reagirao je često u panici, pronalazeći samo neka *ad hoc* rješenja, bez ikakve dugoročne vizije o tome kako se postaviti prema pitanjima koja su postavljale opozicijske grupe, uključujući tu i kosovske Albance, i kosovske Srbe i Crnogorce, i beogradske intelektualce. Njihovi apeli za smirivanjem situacije više se ne slušaju, a sama sila (koja je na Kosovu prisutna u formi saveznih policijskih jedinica) ne može riješiti te probleme. Sve se to događa u kontekstu smjene generacija u jugoslavenskoj politici, te promjene načela na kojima se donose odluke u federalnom vrhu. Novo Predsjedništvo SFRJ izabrano je 1984. Iako su sve republike i pokrajine izabrale starije i iskusnije političare, ipak se radilo o „srednjoj generaciji“ političkih lidera, koji su po prvi put izabrani na novi način – bez Titova utjecaja. Već po logici izbornog sustava, novi su predstavnici u jugoslavenskom Predsjedništvu vodili računa više o interesima svojih republika i pokrajina, nego što je bio slučaj s njihovim prethodnicima. Radilo se – po prvi puta – o generaciji saveznih funkcionera koji nisu bili istaknuti partizanski lideri svojih republika, nego predstavnici poslijeratne generacije.¹⁰ Isto se dogodilo u partijskom vrhu, naročito onom

⁹ Strah od unitarizma i centralizma bio je jedan od centralnih elemenata diskursa na kome se gradila jugoslavenska socijalistička ideologija, naročito od ranih šezdesetih. O tome vidjeti u mojoj knjizi: „Jugoslavija: država koja je odumrla“, Zagreb: Prometej i Beograd: Samizdat B92, 2003.

¹⁰ Primjerice, do 1984. u saveznom državnom Predsjedništvu su partizanski lideri Lazar Koliševski, Vladimir Bakarić (do smrti, 1983., kad ga je zamijenio Mika Špiljak), Petar Stambolić i Fadil Hoxha, koji svi prestaju biti članovima Predsjedništva 1984. Za razliku od njih, nijedan od članova Predsjedništva SFRJ izabran 1984. nije bio partizanski lider na nekoj značajnijoj republičkoj ili saveznoj funkciji tokom Drugog svjetskog rata.

izabranom na 13. kongresu SKJ, 1986. Od tad nadalje, sukobi postaju vidljiviji, a lokalizmi zastupljeniji nego ikad ranije. U kontekstu sve otvorenijih medija i popuštanja stega na gotovo svim poljima, razlike između republika i pokrajina postaju sve vidljivije, pa već krajem 1986. jugoslavenski politički sustav dobiva sve izrazitije značajke *de facto* političkog pluralizma. Jedinice zastupljene u tom pluralizmu nisu političke partije ili interesne grupe (jer one tada još nisu bile dopuštene), nego prije svega političke elite republika i pokrajina, koje međutim sad već imaju međusobno prilično različite poglede kad se radi o poželjnoj budućnosti Jugoslavije. U tim godinama, glavna je politička podjela na *ustavobranitelje* i *ustavoreformatore*, od kojih prve predstavljaju Hrvatska i Slovenija, a druge, prije svega, Srbija. Razlike su najprije suptilne, ali pod pritiskom javnosti i u Sloveniji i u Srbiji, i partijska rukovodstva se udaljavaju jedna od drugih, pa se jugoslavenska partija praktički dijeli na dvije struje. Taj „slovensko-srpski“ sukob, koji je u velikoj mjeri ideološko-političke (a ne republičko-nacionalne) prirode, kasnije eskalira do političkog usijanja, te 1990. rezultira cijepanjem samog Saveza komunista Jugoslavije, a 1991. i raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

U periodu koji je centralan za ovaj tekst (1986-1987. godina) neki od ovih procesa su u već uznapredovaloj fazi (primjerice, problem Kosova, ustavne promjene, ekonomska kriza, kriza rukovođenja i ideološko-politička kriza), dok su druge tek u začecima („srpsko-slovenački“ sukob¹¹, pomicanje partijskih rukovodstava prema

¹¹ Do tog sukoba dolazi tek kasnije, 1988. i (naročito) početkom 1989. U prethodnom razdoblju, Slobodan Milošević još uvijek računa na podršku i suradnju ne samo slovenskog političkog vrha, nego i šire – slovenskog naroda. Otvarajući izložbu slovenskih umjetnika u Beogradu, u maju 1987., on kaže: „Bratstvo i jedinstvo slovenačkog i srpskog naroda ima temelje koje je teško uzdrmati. Ono je

nacionalističkim političkim programima, kriza funkcioniranja jugoslavenskih institucija, stvaranje alternativnih vizija i ideološko-političkih koncepata, opća nestabilnost i osjećaj nesigurnosti unutar Jugoslavije). U trenutku održavanja svog Desetog kongresa, u maju 1986, Savez komunista Srbije je svjestan da se zemlja općenito (a - zbog otvorenog pitanja svoje državnosti - Srbija vjerojatno i više od drugih) nalazi u dubokoj krizi. Srpsko je rukovodstvo jedno od prvih koje otvoreno govori o krizi, tražeći reforme, čak i onda kad kod drugih nema razumijevanja za takve zahtjeve. Ono prije drugih upozorava na nejasnoće u samom Ustavu, a naročito na potpuno različite (i oprečne) interpretacije ustavnih principa u pokrajinama, u odnosu na one u Srbiji kao republici.¹² Već 1977. ono traži Titovu i Kardeljevu arbitražu u pitanju kompetencija pokrajina. Tada nastaje i „Plava knjiga“, dokument koji je ostao samo u internoj upotrebi. Sve, međutim, završava kompromisom, koji privremeno odgađa konflikte. No, već 1981., ni godinu nakon Titove smrti, na Kosovu dolazi do masovnih demonstracija, a demonstranti ističu i parolu o „kosovskoj republici“, tražeći da se status pokrajine podigne na razinu republike. Jugoslavenski rukovodioci proglašavaju te demonstracije najprije „kontrarevolucijom“, a kasnije i separatizmom (odnosno „iredentizmom“), i odbacuju bilo kakvu mogućnost udovoljavanja zahtjevu za republikom. Takva reakcija je dijelom izraz odanosti Titovom nasljeđu. Iako je Josip Broz Tito bio sklon

građeno u danima i godinama koje su mnoge srpske i slovenačke porodice provele zajedno u ratu i bolu... Ali te neraskidive veze između naših naroda sežu još dalje, u ono daleko vreme kada su Vuk Karadžić i Jernej Kopitar gradili svest o neophodnosti prožimanje kultura i kada su uspostavljali mostove između bratskih, a istorijskom sudbinom razdvojenih naroda. Kad smo zajedno mogli da izdržimo rat i izađemo iz njega kao pobjednici, ima mnogo više razloga da zajedno uspešno gradimo mir“. Vidjeti u Slobodan Milošević: „Godine raspleta“, Beograd: BIGZ, 1989. str. 151.

¹² Za primjere toga, vidjeti dnevnik Dragoslava (Draže) Markovića: „Život i politika“, Rad, Beograd, 1987, knjiga I. i II.

kompromisima kad se radilo o svim etničkim grupama i područjima, pa tako i Kosovu, on je eksplicitno odbacivao zahtjev da Kosovo postane sedma jugoslavenska republika. Novo rukovodstvo nije htjelo odstupiti od tog stava – a naročito ne tako brzo nakon Titove smrti. Također, ono se bojalo da su kosovske demonstracije opasne za stabilnost zemlje, koja se stalno bojala nekog mogućeg sovjetskog prodiranja (političkog, a možda i vojnog) u Jugoslaviju. Kosovski nemiri su, dakle, viđeni i kao pokušaj destabilizacije južnog dijela Jugoslavije, koje je i tako bilo „najslabija karika“ federacije, s obzirom na potencijalnu eksplozivnost makedonskog i albanskog nacionalnog pitanja u Makedoniji. Ako bi došlo do daljnje destabilizacije Makedonije, to bi otvorilo vrata za širi konflikt, koji bi mogao biti iskorišten za sovjetsku intervenciju.¹³

Dijelom iz tog razloga, druge jugoslavenske republike i obje pokrajine tada zauzimaju konzervativan stav – prema kome je situaciju na Kosovu potrebno „držati pod kontrolom“, ali bez nekih širih reformi ustavnog i političkog sistema. Rješenja su, za njih, u striktnom primjenjivanju odredbi i načela Ustava, a ne u njegovoj promjeni. Već od 1974., sve jugoslavenske republike svoju politiku vode prilično samostalno, na konsocijacijskim načelima, pa se nerado „miješaju“ u Kosovo, koje smatraju u političkom smislu problemom Srbije, a u sigurnosnom smislu – problemom

¹³ Strah od sovjetskog instrumentaliziranja problema u Makedoniji i na Kosovu bio je dijelom opravdan, jer je Bugarska doista bila glavna sovjetska saveznica za vrijeme cijelog Hladnog rata, te zato što je ona kontinuirano dovodila u pitanje postojanje makedonske nacije. Prvi protesti Albanaca u socijalističkoj Jugoslaviji započeli su upravo u zapadnoj Makedoniji, u Tetovu u novembru 1968. To je bilo samo tri mjeseca nakon intervencije SSSR-a i njegovih saveznika u Čehoslovačkoj, što je sve bio dodatan razlog za jugoslavenske bojazni da bi eventualni sovjetski pokušaj destabiliziranja Jugoslavije mogao započeti destabiliziranjem upravo tih područja. Kosovski protesti iz 1981. dogodili su se samo nekoliko mjeseci nakon smrti Josipa Broza Tita, pa je i to primljeno kao signal o mogućoj stranoj umješanosti u same događaje.

federacije. Druge republike, dakle, sudjeluju u stabilizaciji Kosova u sigurnosno-policijskom smislu, ali čvrsto brane postojeći ustavni poredak, ne želeći ni dotaknuti taj „vrući politički krumpir“. Štoviše, one su uglavnom sumnjičave prema srpskim inzistiranjima na većim promjenama. To dovodi do *statusa quo*, u kome se s priličnom hladnoćom reagira na srpske zahtjeve za ustavnim promjenama. Prvi poticaji za razmatranjem ustavnog okvira – koji već početkom osamdesetih dolaze iz Srbije (od ustavnog pravnika Najdana Pašića), uglavnom se ignoriraju. U 1983. se formira savezna komisija za pitanja ekonomske krize (predsjedava joj Sergej Kraigher), a 1984. i komisija za pitanja reforme političkog sistema (predsjednik je Josip Vrhovec). U oba slučaja su nalazi tih komisija prilično konzervativni, a preporuke ne uključuju veće ustavne reforme. U međuvremenu se problemi gomilaju, a od 1985. protesti opozicije (sve organiziranije, naročito u Beogradu) i kosovskih Srba i Crnogoraca postaju sve snažniji.

Tek 1987. dolazi do suglasnosti da su promjene Ustava nužne, a značajnije ekonomske reforme – iako ih predlažu sve tri vlade iz tog perioda: ona Veselina Đuranovića (1977 – 1982), Milke Planinc (1982 – 1986) i Branka Mikulića (1986-1988) – ne počinju prije 1989., tj. tek u mandatu Ante Markovića. U političkom rukovodstvu Srbije zbog toga raste nezadovoljstvo i nestrpljivost. Traže se novi, energičniji ljudi, za koje se vjeruje da bi mogli dati novu energiju srpskim zahtjevima za promjenama. Traži se odlučna akcija – dijelom i zato što se pritisak javnosti: i onih iz krugova sistemu nesklonih intelektualaca i onih iz redova kosovskih Srba i

Crnogoraca osjeća direktnije u Beogradu, nego u Zagrebu¹⁴ i Ljubljani. No, sve do partijskog kongresa 1986., a još i godinu dana kasnije – do same Osme sjednice CK SK Srbije – srpsko vodstvo i dalje ostaje pri metodi unutarinstitucionalnih političkih borbi, i pritom pokušava izbjeći prenošenje internih (unutarpartijskih i unutarinstitucionalnih) sukoba na šire područje, u medije i među građane. No, demokratizacija medija, slabljenje partijske discipline i sve veće oslanjanje na saveznike izvan redova samog Saveza komunista i izvan državnih struktura (uključujući i polu-disidentske institucije, kao što su udruženja književnika, akademije nauka, univerziteti i prije svega moćniji i čitaniji mediji) stvaraju novu situaciju, u kojoj je razlike gotovo nemoguće sakriti. I bez volje partijskog vrha, te razlike probijaju nekadašnje čvrste barijere, i postaju predmet daljnjih diskusija u sferi rastućeg i sve više aktivnog civilnog društva. Kao i u Sloveniji, i u Srbiji se stvara situacija u kojoj inicijativu preuzimaju vanpartijske grupe i organizacije, dok partija uglavnom reagira na tu inicijativu, bez neke veće snage da sama pokrene ozbiljnije promjene.

U tim godinama ne samo srpsko političkog vodstvo, nego i ona u drugim republikama i u federaciji upozoravaju da situacija može izmaći „ispod kontrole“. U 1985, Predsjedništvo SFRJ i Predsjedništvo CK SKJ oštrim tonom upozoravaju na idejno-političke protivnike i potrebu odlučnije borbe protiv njih. Godinu dana ranije, hrvatsko političko rukovodstvo organizira javni skup na kome upozorava na porast nacionalizma u cijeloj zemlji, a naročito u Sloveniji i Srbiji (savjetovanje u povodu

¹⁴ Za razloge zašto je Hrvatska bila manje sklona promjenama, vidjeti moj tekst „Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Reč*, 75/21, 2007.

tzv. *Bijele knjige*). Pojedini mediji – kao što su *Književne novine* i *Književna reč* u Srbiji, te *Mladina* u Sloveniji otvaraju dotad tabuizirane teme gotovo u svakom broju. Tome se već 1983., pridružuju i *Duga*, *Intervju*, a djelomice i *Nin*, te jedan broj dnevnih novina u Srbiji. Čak i u Hrvatskoj – koja je tada još uvijek pod snažnim utjecajem posljedica tzv. Hrvatskog proljeća (1971.), pojavljuju se slični mediji: omladinski tjednik *Polet* i novi politički tjednik *Danas*. Njima se od 1985. pridružuje – na još eksplicitnije kritičan način – *Omladinski radio* (danas: *Radio 101*). U Srbiji i Sloveniji je kritika, međutim, snažnija a politička situacija sve više liberalizirana. U Srbiji se ona, također, sve više fokusira na pitanje Kosova i sudbine kosovskih Srba – što kao pitanje ljudskih prava, a što kao dokaz neuspjeha jugoslavenske politike prema nacionalnom pitanju. To se događa, naročito, nakon smrti nekadašnjeg drugog čovjeka Jugoslavije, Aleksandra Rankovića, koji je umro u ljeto 1983. Ta se smrt, kao i činjenica da je njegov sprovod bio velika javna manifestacija nezadovoljstva službenom politikom koristi da bi se kritiziralo stanje nakon njegova smjenjivanja, a time i – implicitno – Ustav iz 1974. i samo Titovo djelovanje u kasnim šezdesetim i u sedamdesetim godinama. Istodobno se u medijima prvi put pojavljuju ličnosti koje su smijenjene zajedno s Rankovićem, ili neposredno nakon njegova pada.

Uz sve to, Jugoslavija sve dublje tone u ekonomsku krizu, koja sredinom osamdesetih već znači visoku inflaciju, krizu proizvodnje i izvoza, povećanje nezaposlenosti, te opći osjećaj besperspektivnosti, naročito kod mlađih ljudi. Sredinom osamdesetih, dolazi do povećanja broja štrajkova (*obustava rada*), te javnih protesta radnika. S obzirom na dramatično iskustvo poljske krize (u kojoj se socijalistička nomenklatura

otvoreno sukobila s radništvom, organiziranim u okvirima sindikalno-političke organizacije *Solidarnost*), i jugoslavenski se politički vrh plaši sličnog razvoja događaja. Postavlja se pitanje – hoće li to rastuće nezadovoljstvo (i na Kosovu i među radništvom) biti iskorišteno od strane opozicijskih grupacija – i kako? Hoće li političke institucije morati prepustiti svoju *usmjeravajuću ulogu* vansistemskim organizacijama i pojedincima? Hoće li doći do vojne intervencije, odnosno, hoće li vlast preuzeti neki „jugoslavenski Jaruzelski“?¹⁵ Dok se u prvom post-titovskom razdoblju protiv manifestacija nezadovoljstva mogla primijeniti sila (primjerice, na Kosovu 1981, i protiv pojedinih kritičara sistema: Alije Izetbegovića, Franje Tuđmana, Vojislava Šešelja, *beogradske šestorice*, radikalnih političkih emigranata i dr.), sredinom osamdesetih to postaje preriskantno i za sam sistem opasno. Ti se protesti i akcije, međutim, ne mogu jednostavno ignorirati, niti ih se više može sakriti pred javnošću. Partijski i državni vrh, dakle, nalazi se pred ozbiljnim pitanjem: kako reagirati na rastuće javno nezadovoljstvo, koje je inspirirano raznim motivima, i koje je već u tom trenutku rezultiralo vrlo različitim zahtjevima: od onih staljinističke orijentacije („uvođenje reda“, re-centralizacija, unitarizacija, veća uloga vojske i policije) do onih nacionalističke inspiracije („protiv eksploatacije na nacionalnoj osnovi“, za veću ili čak potpunu suverenost pojedinih republika i pokrajina, za potpuno preispitivanje politike prema nacionalnom pitanju).

Pred tim izazovima, partijska se rukovodstva u svim republikama dijele. Do sredine osamdesetih skoro sva partijska rukovodstva vide da je nemoguće nastaviti sa starom

¹⁵ Mogućnost vojne intervencije razmatrana je, kako je u svojim memoarima priznao tadašnji savezni sekretar za narodnu obranu, admiral Branko Mamula, u vojnim krugovima. Za detalje, vidjeti njegovu knjigu „Slučaj Jugoslavija“, Podgorica: CID, 2000.

politikom, i da su promjene nužne. Ali, postavlja se pitanje: u kom smjeru i kojim metodama postići te nužne promjene? Koliko radikalne one moraju biti? Treba li ići „unazad“ – pa obnoviti revolucionarne metode – ili „unaprijed“, pa dopustiti visok stupanj pluralizma u javnoj sferi, srušiti tabue i voditi novu politiku? Novi partijski kongresi, održani 1986. u svim republikama, prilika su za smjenu generacija, te za nagovještaje te nove politike. Te se smjene događaju u svim republikama. Budući da je savezni vrh sastavljen od izabranika republičkih i pokrajinskih organizacija SKJ (te predstavnika organizacije SKJ u JNA), novo je rukovodstvo uglavnom sastavljeno od mlađih političara, s manje političkog iskustva, i sa ne uvijek istim idejama o tome kako mijenjati postojeće stanje. Zbog toga ubrzo nakon izbora dolazi do praktičke blokade saveznog partijskog vrha, koje nema neku jedinstvenu liniju, nego postaje forum za predstavljanje raznih orijentacija. Kao takvo, ono postaje sve manje relevantno, i gubi autoritet, čak i u samoj partijskoj organizaciji. Taj autoritet sada „čeka“ da ga netko drugi „prisvoji“ – najčešće to rade predsjednici centralnih komiteta republika i pokrajina, koji su, prema slovu Ustava, ujedno i predsjednici komisija za općenarodnu obranu i društvenu samozaštitu, koje u situaciji izvanrednog stanja *de facto* preuzimaju punu kontrolu nad cijelim državnim aparatom sile.

Da bi se to dogodilo, međutim, predsjednici centralnih komiteta u svim republikama pokušavaju konsolidirati rukovodstvo, i nametnuti se kao novi centar političke moći. U Sloveniji, to se događa istiskivanjem prethodnih lidera – France Popita, Sergeja Kraighera i Andreja Marinca – i ustoličenjem (bez velikih javnih potresa) Milana Kučana. U Hrvatskoj se nova generacija – koju predvodi Stipe Šuvar – bori protiv

stare, u kojoj su glavni predstavnici bili Jakov Blažević i Mika Špiljak. No, i u staroj i u novoj generaciji postoje razlike, na temelju kojih ubrzo dolazi do političkih konflikata. Pojavljuje se i „srednja generacija“ (Jure Bilić, Dušan Dragosavac, Milka Planinc, Josip Vrhovec), koja zapravo održava ravnotežu između dviju grupa – pokušavajući spriječiti dublji rascjep. No, već 1986. predstavnici te „srednje generacije“ – Milka Planinc i Jure Bilić gube na prvim unutarpartijskim izborima sa više kandidata, te umjesto njih Centralni komitet SKH predlaže u Predsjedništvo CK SKJ dvojicu još mlađih kandidata: Stipu Šuvara i Ivicu Račana.¹⁶ Ta dvojica kandidata, međutim, također se međusobno razlikuju, tako da se razlike ne mogu svesti samo na generacijske nego su i političko-taktičke prirode.

U tom kontekstu treba analizirati i situaciju u Srbiji 1986. godine. U njoj se, također, pojavljuju generacijske razlike, ali su one isprepletene s razlikama u odnosu na glavno pitanje tadašnje politike: kako odgovoriti na sve veće pritiske s kojima je suočen Savez komunista Srbije. Izbor Slobodana Miloševića – najprije za predsjednika Gradskog komiteta Organizacije SK u Beogradu (1984.), a dvije godine nakon toga i za predsjednika CK SK Srbije, pobjeda je mlađe generacije nad starijom. Ta je pobjeda sasvim u skladu s trendovima u Sloveniji i Hrvatskoj, gdje na vlast dolaze ljudi koji su rođeni oko 1941. (Stipe Šuvar 1936., Milan Kučan 1941., baš kao i Slobodan Milošević, a Ivica Račan 1943.). Ali, ubrzo se pokazuje da razlike nisu

¹⁶ Radilo se o prvom glasanju za najviše partijske funkcije na kome je bilo predloženo više kandidata. Na sjednici Centralnog komiteta SKH pred sam 13. Kongres SKJ (u junu 1986), bila su predložena četiri kandidata za dva mjesta koja su Hrvatskoj pripadala u Predsjedništvu CK SKJ. Ivica Račan i Stipe Šuvar dobili su više glasova od Milke Planinc i Jure Bilića, pa su kao takvi i kandidirani. Takav je ishod bio jasan znak pobjede nove generacije nad starom. Iako su i Račan i Šuvar bili politički iskusniji od Slobodana Miloševića i Dragiše Pavlovića, iznenađenje njihovim izborom je također bilo prilično.

samo generacijske, ili da čak i nisu prevashodno generacijske, nego da su prije svega političke prirode. Pobjeda te nove struje – koju tada, na 10. kongresu, još uvijek predstavljaju podjednako Ivan Stambolić kao i Slobodan Milošević - pobjeda je ideje „jedinstva i odlučnosti“, te potrebe za radikalnijih promjenama. To je pobjeda politike „beskompromisnosti“ nad politikom postupnosti. Tu je novu politiku simbolizirala stisnuta pesnica – simbol jedinstva, snage i odlučnosti – glavni simbol 10. kongresa SK Srbije. Radeći pod tim simbolom, Kongres je već na takav eksplicitan vizualni način pokazao da želi radikalniji zaokret. Postavilo se, međutim, pitanje: u kom smjeru treba biti taj zaokret? Kao i u drugim republikama, tako i u Srbiji postoje značajne razlike u odgovoru na to pitanje. Nakon partijskog kongresa, te se razlike samo produbljuju, vodeći prema procjepu koji će se potpuno proširiti na Osmoj sjednici.

Izbor Slobodana Miloševića za predsjednika CK SK Srbije na neki je način pobjeda ideje i želje za promjenama, ali još nije istodobno i odgovor na pitanje – kakve promjene. Ono što će se u Srbiji događati od 1986. do Osme sjednice u septembru 1987. jest u stvari unutrašnja borba o tome kakve promjene su nužne. Na Osmoj će se sjednici Milošević učvrstiti kao glavna ličnost nove generacije. On na to mjesto nije stigao nekim padobranom, nego je bio proizvod političkih prilika i stvorenog konteksta u vremenu u kome je izabran. Izabran je, pak, zato što je nova generacija u političkom vrhu Srbije držala da upravo on može najbolje odgovoriti izazovima novog vremena, te zato što je u staroj generaciji ipak osigurao dovoljnu podršku za takav izbor. Iz perspektive današnjice, kad znamo što se kasnije dogodilo, taj izbor izgleda

kao fatalna greška. Danas znamo i da su neki iskusni političari, prije svega predstavnici stare generacije – naročito Draža Marković i bosanski političar Cvijetin Mijatović – odmah upozoravali da se radi o velikoj pogrešci. No, oni su tada bili u manjini, a većina je htjela jasan i odlučan raskid s politikom koju su oni simbolizirali ili vodili. Ta većina bila je izraženija i veća u partijskoj bazi, nego u samom rukovodstvu. U stvari, možda upravo u činjenici da je izborni postupak prvi puta zahvatio samu partijsku bazu, te da predsjednik Centralnog komiteta nije jednostavno imenovan odozgo (sa saveznog vrha) ili iz samog partijskog vrha Srbije, treba tražiti jedan od razloga Miloševićeve prevlasti. Partijska je baza, po svemu sudeći, bila radikalnija, nezadovoljnija i željnija ozbiljnih promjena, nego što je bio slučaj sa partijskim vrhom. Otvaranjem vrata izbornog procesa širem partijskom članstvu, radikalni kandidati (kao što je bio Milošević) dobili su prednost pred onima koji su budućnost vidjeli u nastavku unutar-institucionalne politike. To se kasnije, gotovo kao pravilo, ponovilo i na općim demokratskim izborima ne samo u Srbiji nego i u drugim republikama – gdje su, gotovo bez iznimke – radikalniji kandidati dobivali veću podršku u biračkom tijelu, nego što bi je imali u užim krugovima političke elite.¹⁷

Bilo bi, naravno, vrlo pogrešno tvrditi da je izborom Slobodana Miloševića za predsjednika CK SK Srbije 1986. istodobno data suglasnost za onu politiku koju je on promovirao u kasnijim godinama – krajem osamdesetih ili čak i u devedesetim. Treba, naime, uzeti u obzir element permanentne evolucije, i to u uvjetima velike neizvjesnosti i temeljitih (radikalnih) ideoloških i političkih promjena. U uvjetima

¹⁷ Takvo političko ponašanje, međutim, nije neuobičajeno, naročito u novim demokracijama. Prirodno je, naime, da nakon 40 godina vlasti jedne partije, izborna tijela želi „radikalne promjene“.

kraja jednog sistema i nagovještaja sasvim drukčijeg, svi su ljudi evoluirali – neki manje, a drugi više radikalno. Političari nisu u tom smislu bili izuzeci. Milošević iz 1986. nije isti kao Milošević iz 1991, a taj Milošević iz 1991. nije isti kao i Milošević iz 2003. Kao što je za njega rekao Ivan Stambolić, Milošević se izmijenio u tolikoj mjeri da je čak i njemu – koji ga je osobno dobro poznao – bilo nemoguće prepoznati ga. Dakle, kad govorimo o izboru predsjednika CK SK Srbije 1986., moramo uzeti u obzir onog, tadašnjeg Miloševića – inače nećemo uspjeti objasniti razloge za odluku tadašnjeg partijskog vrha da upravo njega izabere za predsjednika Centralnog komiteta. Pa ipak, i tadašnji je Milošević već najavljivao da se radi o radikalnoj politici, te da će ona biti vođena na način koji *de facto* znači povratak na metode koje su u partijskoj praksi napuštene u posljednjim desetljećima Titova života. Iako je sam čin izbora nemoguće uzeti kao jasan nagovještaj one politike koju je Milošević kasnije razvio, isto je tako nemoguće i zanemariti činjenicu da je on izabran kao kandidat koji će promijeniti stanje, a ne kako netko tko će stabilizirati postojeće. U izboru upravo Miloševića – a ne, recimo, daleko manje radikalnog Špire Galovića, ili „čovjeka kontinuiteta“, Draže Markovića – već se tada mogla vidjeti odluka da se promovira nova partijska linija. No, radilo se i dalje o improvizaciji, o *ad hoc* rješenju, o maglovitom pokušaju. Tek s Osmom sjednicom taj *ad hoc* izbor postaje ozbiljan politički program, koji doista znači gotovo potpuni zaokret u odnosu na prethodno stanje.

O tome da se traži čovjek promjena, svjedoči i obrazloženje koje je za kandidaturu

Slobodana Miloševića dao njegov prethodnik i glavni predlagatelj, Ivan Stambolić. U govoru kojeg je održao na 27. sjednici odlazećeg CK SK Srbije, 26. februara 1986. Stambolić nije skrivao da prema Miloševiću postoje određene kritičke primjedbe u samom partijskom vrhu, rekavši da se te „rezerve odnose, pre svega, na njegovu žustrinu, na njegov temperament“. No, nastavio je – „čak i kad bismo sve to priznali kao potencijalne slabosti u nekom opštem smislu, one bi mogle biti i prednosti u uslovima kakvi su i kakvi nas čekaju“. Obrazlažući zašto je osobno za Miloševića, Stambolić je tada rekao da se radi o „podmlađivanju rukovodećeg sastava u Republici“, ali i da je Milošević kandidat koji je dovoljno iskusan „da ne ponavlja ni svoje ni tuđe greške“. Također, on je „temeljito upućen u probleme i puteve našeg ekonomskog razvoja na osnovama samoupravljanja, što ga posebno preporučuje za naredni mandat u kome će se i aktivnosti Saveza komunista morati, silom prilika, voditi dobrim delom baš u tom području“. No, njegova je glavna prednost upravo u tome što je – pravi čovjek u pravom trenutku. On je odgovor na situaciju u kojoj se Srbija nalazi. Ili, kako je rekao sam Ivan Stambolić:

„Pred nama je vreme jasnih i odlučnih razgraničenja s nejasnim i neodlučnim stavovima; vreme koje nalaže brzo razgraničavanje sa različitim otporima i kolebanjima i verbalizmima; vreme oštih rezova u uzroke i posledice nerada, javašluka, korupcije, grupašenja; vreme borbi protiv svega što izaziva nezadovoljstvo ili malodušnost komunista i radnih ljudi“.¹⁸

¹⁸ Obrazloženje Ivana Stambolića, predsednika CK SK Srbije, povodom predloga kandidata za funkcije predsednika CK SK Srbije i članove Predsedništva CK SKJ iz SK Srbije. *Informativni Bilten CK SK Srbije*, 2/1986, str. 29. I ostali navodi iz ovog govora su citirani prema tom izvoru.

Stambolić je tom prilikom Miloševića predstavio kao izbor partijske baze, a upravo zbog toga njegov je izbor prikazao kao „obavezu partijskog rukovodstva“.

„Jedinstvenoj bazi odgovara samo jedinstveno rukovodstvo. Ako je članstvo jedinstveno u ovom stepenu koji njegovi predlozi pokazuju, onda ne može niko od nas proglašavati kandidatom jedinstva nekoga drugoga, a kandidatom nejedinstva ili spornim kandidatom upravo onoga za koga su se komunisti u bazi opredelili. To bi bilo krajnje pristrasno, krajnje nedemokratski“.

U Stambolićevoj interpretaciji, Milošević je bio čovjek koji predstavlja *jedinstvenu bazu*, a ta baza traži stvaranje isto takvog *jedinstva* u samom rukovodstvu. Pojam *jedinstva* kojeg Stambolić ovdje koristi tako često, postao je, dakle, već pred sam partijski kongres glavnom parolom u rukovodstvu srpske partije. Također, ideja *beskompromisnosti* već je prevagnula nad idejom *sporazumnog dogovaranja*, a ideja *glasanja* nad idejom *konsenzusa*. O tome govore sljedeća dva citata iz istog govora Ivana Stambolića:

„Na prvenstvo ovakvog merila obavezuje nas raspoloženje članstva koje nas je izabralo, jer ono iznova traži beskompromisne borce, a ne kolebljivce. Ono zahteva preduzimljive ljude, ljude koji organizuju i vode akcije, a ne drže isprazne govore. Članstvo je za one kojima samoupravljanje nije fraza, nego radni nalog, ubeđenje, strast, dugoročni interes“.

No, Stambolić nije uspio uvjeriti baš sve u vodstvu tadašnje srpske partije da je Milošević dobar izbor. Umjesto konsenzusa, Miloševićeva je kandidatura potvrđena glasanjem. Obrazlažući razloge koji su doveli do glasanja na sjednici Predsjedništva CK SK Srbije – umjesto uobičajenog konsenzualnog odlučivanja – Stambolić kaže da je ta mogućnost propisana statutom, i da na nju nitko nije stavio primjedbu ni u federalnim organima Saveza komunista. Zato nema „nikakvog opravdanja da se taj čin naziva *nadglasavanjem*“. Takvim obrazloženjem, Stambolić je zapravo otvorio put za formiranje „frakcija“ unutar same Partije, jer je – umjesto konsenzusa i kompromisa – odlučio promovirati većinsko odlučivanje. Ta metoda odlučivanja – iako legitimna u demokratskim porecima – nužno stvara većinu i manjinu, te time dovodi u pitanje jedinstvo partije, upravo onu vrijednost koju je Stambolić isticao kao najveću i najznačajniju u tom trenutku. Također, većinsko odlučivanje u samoj partiji stvorilo je pretpostavke za takvo odlučivanje izvan partije, u političkim forumima, te šire – u društvu. Ideja o tome da su promjene potrebne unatoč otporima unutar stranke, pa čak i pod cijenu „diferencijacije“, kasnije će se proširiti na te ostale sfere, te će postati jedna od glavnih odrednica nove politike: i u „domaćim“ (unutarsrbijanskim pitanjima) i u „vanjskim“ pitanjima, tj. u odnosu Srbije prema drugima u Jugoslaviji.

Ukratko, sam je izbor Slobodana Miloševića za predsjednika CK SK Srbije, u maju 1986., bio značajan rezultat pobjede one politike koja je tražila „podmlađivanje“, ali i brza, odlučna, beskompromisna rješenja, pa čak i kad nije bilo suglasnosti ni o sadržaju tih rješenja, ni o metodama promjena. To je, također, bila pobjeda jedne

relativno neprincipijelne politike, koja je dozvoljavala podjele kad je to njoj odgovaralo, a potom je – kad bi prevladala – inzistirala na jedinstvu u provođenju tih odluka.¹⁹ No, koliko god bila neprincipijelna, ta je nova politika ipak bila izraz želje za promjenama, te izraz svijesti da su te promjene nužne. Želja za radikalnim promjenama je bila i gotovo prirodna osobina nove političke generacije, koja nakon smrti Josipa Broza Tita postupno preuzima stvarnu političku odgovornost u svim jugoslavenskim republikama, pa i u Srbiji. Novi lideri pokušavaju se nametnuti promovirajući nove ideje, i traže promjene u odnosu na staru politiku. Njima i dalje treba pokroviteljstvo i podrška veterana revolucije, ali oni sve manje ovise o toj podršci, i sve više utemeljuju svoju poziciju u podršci koju sami mogu stvoriti u partijskoj bazi i u društvu općenito – a naročito u medijima. Srpska se politika – slično slovenskoj u to doba, a kasnije i svim drugim u Jugoslaviji – okreće prema novim izvorima legitimacije: masovnoj podršci naroda, i otvorenoj podršci medija. Podršku nekih starijih revolucionara oni pokušavaju dobiti svojom revolucionarnom retorikom i naglašavanjem da su zainteresirani za radikalne promjene, koje su u duhu njihove revolucije (1941-1945). Toj je novoj generaciji – i Ivanu Stamboliću i Slobodanu Miloševiću – važno da ih se vidi u društvu sa veteranima revolucije, kao što su Petar Stambolić i (donekle) Nikola Ljubičić. Pri izboru za predsjednika CK Srbije, Milošević je naročito profitirao od podrške koju mu je (doduše, ne suviše glasno) dao Petar Stambolić, dok je na Osmoj sjednici od goleme važnosti bila

¹⁹ U tom smislu ne iznenađuje da se u retorici srpskih političara koji su nadvladali na Osmoj sjednici CK SK Srbije učestalo pojavljuje pojam „demokratski centralizam“. Taj je princip uvijek bio istican u partijskim statutima, ali je u praksi primijenjivan prije svega kao načelo konsenzusa u donošenju odluka, pa tek onda u smislu jedinstvenog izvršavanja tih odluka. Međutim, sada se inzistiralo na jedinstvenoj primjeni odluka koje su donijete većinskim odlučivanjem. S time manjine – u partiji a i izvan nje – nikako nisu mogle biti zadovoljne.

podrška Nikole Ljubičića. Radikalizam kojeg je pokazao podsjećao ih je, vjerojatno, na dane njihove mladosti, na revoluciju koja je u međuvremenu bila zagubljena u uredima i institucijama. Ali, istodobno on ističe da se radi o novom stilu politike, kao i o promjenama koje bi – između ostalih – trebale ugroziti i dostignuća te stare generacije. U tom smislu, Milošević je u to doba čovjek koji sve radikalnije inzistira na promjenama, ali nije još jasno kojim putem želi poći, niti koji mu je krajnji cilj. Tek s vremenom se taj smjer putovanja oblikuje, pri čemu nikad nije bilo sasvim jasno događa li se to zato što Milošević tako želi, ili zato što ga okolnosti vode smjerom koji u datom trenutku izgleda kao najjednostavniji i najoportuniji.

Promjene koje su se tražile – i to brzo, kako je govorio i sam Ivan Stambolić – imale su tri različite faze, odnosno razine. Prvo – to su promjene u stupnju efikasnosti ostvarivanja zakona, ustava i političkih odluka. U toj fazi (koja traje do sredine 1988.), prihvaća se da su odluke u načelu dobre, ali da se ne provode dovoljno efikasno. U drugoj fazi, inzistira se na promjenama samih zakona i odluka, te na rušenju postojećih institucija. U toj fazi (koja traje od početka „antibirokratske revolucije“ do proljeća 1990.) kritizira se i Ustav iz 1974, i drugi zakoni, te se traži njihova izmjena. U posljednjoj – trećoj fazi (koja počinje u martu 1990.)²⁰ traže se radikalnije strukturalne, ideološke, kadrovske i političke promjene na svim razinama. Odbacuje se sama matrica društveno-političkog sistema, kao i hegemonistički diskursi koji su dominirali jugoslavenskom ideologijom. U okviru toga dolazi do radikalnog

²⁰ Govor Ratomira Vice na 4. sjednici CK SK Srbije od 13. marta 1990, već ima sve karakteristike koje će se kasnije razviti u toj trećoj – posljednjoj – fazi. Taj će govor biti detaljnije analiziran pri kraju ovog članka. Vidjeti *Informativni Bilten CK SK Srbije*, 3/1990, str. 5- 13.

preokreta – do revolucije – koja se u Srbiji naziva „antibirokratskom“, da bi se kasnije pretvorila u napuštanje samog koncepta titoizma.

Razdoblje na koje se fokusira ovaj tekst jest zapravo prijelazno razdoblje između prve i druge faze, ali njegove posljedice će se vidjeti tek kad se vladavina Slobodana Miloševića razvije, te kad uđe u treću od ovdje opisanih faza. Traženje radikalnijih promjena u sferi kadrovske politike, te u sferi odnosa prema Kosovu i prema Jugoslaviji, otvorit će put za odbacivanje cijele titoističke koncepcije, i za prihvaćanje alternativnih ideja, uključujući i alternativne (antikomunističke, u velikoj mjeri nacionalističke) ideologije. Promjene do kojih dolazi Osmom sjednicom, u tom smislu znače kraj politike koja se vodila samo u postojećim institucijama, i samo u okviru postojećih zakona. Prevlast „revolucionara“ nad „institucionalistima“ na Osmoj sjednici otvorila je vrata radikalnim promjenama u političkom sistemu. U tom smislu, Osma sjednica je bila značajan događaj kojim je završila institucionalna etapa jugoslavenske politike, i kojim je počela etapa legalizacije vaninstitucionalnih pritisaka i povezivanja institucija s grupama koje su započele taj vaninstitucionalni pritisak. Te su grupe i akcije već postojale – ne samo na Kosovu (iako tamo najснаžnije), nego i u brojnim privrednim organizacijama (kroz „obustave rada“), i u alternativnim medijima i institucijama. No, sad se radilo o tome da institucije počinju tražiti savezništvo s tim alternativnim i poluformalnim grupama, te da se u tom smislu otvaraju i utjecajima koji dolaze s tih strana.

Istodobno, Osmo sjednica još nije značila napuštanje titoizma (iako je značila njegovo redefiniranje), niti bi se moglo reći da je ona značila pobjedu nacionalizma. Štoviše, u završnoj riječi na Osmoj sjednici, Milošević je eksplicitno kritizirao nacionalističku alternativu, a nacionalizam je nazvao „zmijom u nedrima srpskog naroda“.²¹ To novo razdoblje uključilo je mase u politički život, pa se ne bi moglo reći da je ono bila *per se* nedemokratsko ili antidemokratsko. Upravo obratno, uključivanje masa u politiku bio je izraz ne samo popularnosti traženih reformi, nego i spremnosti i volje da se sudjeluje u politici. Na drugoj strani, napuštanje isključivo institucionalnog okvira za rješavanje konflikata imalo je dugotrajne (i iz ove perspektive bi se moglo reći: nepovoljne, ili čak i tragične) posljedice na stabilnost zemlje – ne samo Jugoslavije, nego i Srbije. Glavni razlog tome nije u samom otvaranju institucija vaninstitucionalnom pritisku, nego u eliminiranju umjerenih snaga unutar poretka koji je odumirao i približavao se svome kraju. Naime, uspješnost mirne i regulirane tranzicije iz jednog sustava u drugi ovisi u velikoj mjeri o mogućnosti da se stvori neko kompromisno rješenje između snaga starog poretka i glavnih predstavnika novog poretka. To je moguće samo ako se uspostavi neki neformalni „pakt“ između umjerenih snaga starog poretka i umjerenih snaga novog poretka, te ako je taj „pakt“ dovoljno snažan da bi spriječio pobjedu radikalnih i ekstremističkih snaga na obje strane – i na strani predstavnika „starog poretka“ i na strani predstavnika „novog doba“. Pobjeda „revolucionara“ na samom Desetom kongresu, te njihovo kasnije konsolidiranje na Osmoj sjednici CK SK Srbije, onemogućilo je stvaranje takvog pakta, jer je na strani predstavnika „starog poretka“ oslabilo – a potom i potpuno

²¹ Slobodan Milošević: „Godine raspleta“, Beograd: BIGZ, 1989., str. 171.

istisnulo – umjerene političke snage. Nasuprot njima, promoviralo je snage revolucije, odnosno, one koji su tražili radikalna rješenja – i to, u biti, povratkom na staro. Time je i snagama „novog poretka“ poslat signal – da i one moraju voditi radikalniju politiku, jer će inače biti ugrožene i poražene od radikalnih snaga koje su prevladale u okviru samog SK Srbije. Glavna posljedica tog događaja, dakle, bila je – radikalizacija srpske politike, koja je onemogućila (ili barem – za skoro dva desetljeća usporila) mirnu, kontroliranu i stabilnu tranziciju.

Također, napuštanje ekskluzivno institucionalnog okvira dodatno je ohrabrilo anarhične trendove, koji su potkopavali stabilnost jugoslavenske politike već duže vrijeme. Samoupravna ideologija, koja je u prvom redu bila izraz marksističkog koncepta odumiranja države, značila je permanentnu decentralizaciju, te prebacivanje odgovornosti za odluke sve bliže samoj društvenoj „bazi“. U sedamdesetim godinama – naročito nakon ustavnih amandmana s početka sedamdesetih – trend decentralizacije ozbiljnije je zahvatio cijelu političku strukturu, pa se stekao dojam da se „sve raspada“. Političari su se – uključujući i samog predsjednika Tita – osjećali nemoćnima.²² S jedne strane, od njih se očekivalo da „riješe probleme“ (koji su bili brojni, i sve ozbiljniji). Na drugoj, komplicirani mehanizam odlučivanja, učinio je institucije sporima, a često ih je i blokirao iznutra. U toj situaciji – postojala je realna

²² Tito se više puta javno požalio da ga „ne slušaju“, a u Arhivu Josipa Broza Tita ima priličan broj dokaza da je to doista bilo tako. O tome više u nekim sljedećim tekstovima. Primjer Titovog javnog iskaza da ga se „ne sluša“ može se naći u njegovu govoru s delegacijom Saveza studenata od 7. maja 1968, kojeg je objavila „Borba“ sljedećeg dana. „Kad bi to bili pojedinci [koji me ne slušaju, op. D.J.], desetak njih, ja bih kazao [tko su, op. D.J.]. Ali, nije mali broj tih, mnogo ih je: od rukovodećih ljudi odozdo do samog vrha“. Citirano prema: Josip Broz Tito: „Izbor iz djela“, tom 4, „Samoupravljanje“, Sarajevo: Svjetlost i dr., 1977, str. 256. Ovaj Titov govor mogao je biti (a vjerojatno je i bio) jedan od poticaja za studentske proteste u ljeto 1968.

mogućnost da izvaninstitucionalne snage jednostavno sruše postojeće institucije, i uspostave nove. Alternativa tome je bila ona koju je ponudio Milošević: pokušati ujediniti institucije s vaninstitucionalnim pritiskom, kako bi se spriječio nekontrolirani radikalni prevrat. Ako mora biti revolucije, onda neka to bude „naša“ revolucija – revolucija protiv „birokracije“, a ne protiv socijalizma kao takvog.

Pa ipak, otvaranje institucija vaninstitucionalnim pritiscima stvorilo je dodatnu anarhiju i kaos, jer su stare institucije delegitimirane, a nove nisu mogle zauvijek uključivati mase kao relevantan subjekt političkog odlučivanja. Stvorio se dodatan osjećaj nesigurnosti i neizvjesnosti. Također, taj je tijek stvari ohrabrio emocionalne a obeshrabrio racionalne elemente u političkom odlučivanju. Konačno, anarhija koja je nastala bila je plodno tlo za stvaranje privatnih vojski, ostvarenje privatnih interesa (najčešće financijskih), te istjerivanje privatne „pravde“. Takvo stanje trajat će u Srbiji duže nego u bilo kojoj drugoj jugoslavenskoj republici, a produžit će se – sticajem raznih okolnosti – sve do 2000. (do pada Miloševića), te čak u izvjesnom smislu i do 2003., tj do ubojstva srpskog premijera Zorana Đinđića, nakon kojeg – prije svega kroz akciju „Sablja“ dolazi do savladavanja otpora institucionalnoj prevlasti nad vaninstitucionalnim sferama. U širem smislu, dakle, razdoblje koje simbolički počinje s Osmom sjednicom (a faktički sa 10. kongresom SK Srbije), završava tek 16 godina nakon nje, kad se ponovno uspostavlja prevlast institucionalne politike kad vaninstitucionalnom, a revolucionarna retorika i praksa se zamjenjuju vladavinom zakona, prava i racionalno-utemeljenog pravnog sustava, kojeg neki njegovi glavni protagonisti nazivaju i „legalizmom“.

Formuliranje nove politike: 1986-1987.

Dramatičnost situacije u kojoj su se našli jugoslavenski – a naročito kosovski i srpski političari – sredinom osamdesetih godina, može se vidjeti pažljivim čitanjem niza političkih govora koje su održali u tom razdoblju: neki od kojih su bili poluzatvorenog tipa, jer su održani na sastancima najviših partijskih ili državnih organa. Dok je u prethodnoj sekciji ovog teksta bilo riječi uglavnom o kontekstu u kojem se formulirala politika u tim godinama, ovdje ću se fokusirati uglavnom na govore važnijih predstavnika dviju struja u srpskom partijskom vrhu u periodu od Desetog kongresa SK Srbije do Osme sjednice CK SK Srbije. Analiza tih govora pokazat će da su u partijskom vrhu u tom razdoblju (od oko 16 mjeseci) postupno formirane dvije orijentacije koje su – barem inicijalno – bile otprilike podjednako snažne. Jednu ću pratiti preko govora, prije svega, Milenka Markovića, tada člana Predsjedništva CK SK Srbije zaduženog za ideološka pitanja, a drugu preko izlaganja Slobodana Miloševića, i nekoliko njegovih najbližih saveznika u partijskom vrhu. S pozicije formiranja te dvije grupe, Osma sjednica je zapravo značila istiskivanje jedne od njih i prevlast druge. Ta sjednica nije bila „prevratnička“ u punom smislu te riječi, nego više „konsolidacijska“, budući da je Milošević već na Desetom kongresu SK Srbije manifestirao da je predstavnik (makar male) većine. U tom smislu, Osma je sjednica samo učvrstila već postojeće dominantne trendove u srpskoj politici, trendove koji su prevladali samim izborom Slobodana Miloševića na čelo SK Srbije, ali je također i konsolidirala njegovu većinu, te eliminirala svaku ozbiljniju konkurenciju unutar

same partije. Ti su trendovi – kao što smo vidjeli u prošloj sekciji ovog teksta – bili u velikoj mjeri „iznuđeni“ od partijske baze, a u širem smislu i od šire javnosti, koja je (kao što bi pokazala svaka analiza srpskih medija u tim godinama) već u velikoj mjeri diktirala teme koje su dolazile na dnevni red političkih foruma. Ali jednom kad su prevladali u samom Savezu komunista Srbije – na njegovu Desetom kongresu – oni su osjetili da je upravo pomoću parole o *jedinstvu* i *beskompromisnosti*, kao i pomoću stalnog podsjećanja da su potrebne ozbiljne promjene u svim sferama i to *brzo*, moguće konsolidirati kontrolu nad institucijama i nad političkim tokovima uopće, te su to i učinile. Koristeći se pojmovima koje je samo godinu i pol ranije koristio Ivan Stambolić – i koje smo upravo citirali u ovom tekstu – većina u novom partijskom rukovodstvu je sad krenula u uspostavljanje *jedinstva*, odnosno – kako se uskoro uobičajilo govoriti – *sloge*. Jedinstvo na novom kursu značilo je nužno eliminiranje iz politike svih onih disonantnih tonova koji su mogli podsjećati na *staro*. Ono je, također, značilo i promociju nove generacije, ljudi iz trećeg ili četvrtog ešalona politike (kako ih naziva Ivan Stambolić) ili – da se poslužimo Miloševićevim opisom – mladih, odlučnih i gnevni ljudi.

Radikalna retorika, međutim, nije se prvi puta pojavila na Osmoj sjednici, iako je na njoj dobila svoj novi oblik i postala dominantan diskurs u partiji i u komunikaciji između partije i drugih. Radikalizirani diskurs se pojavio i u saveznim institucijama, naročito kad se radilo o Kosovu. Netom održan 13. kongres SKJ donio je posebnu rezoluciju o Kosovu, a ta je tema dominirala i na Devetoj sjednici CK SK Jugoslavije. Katastrofične ocjene o situaciji u zemlji dominirale su i u nizu uvodnih referata na

sjednicama Centralnog komiteta SK Srbije, i njegova Predsjedništva – koje je nakon 10. kongresa Kosovo stavilo u fokus političkih aktivnosti. O tome govori i činjenica da su nova predsjedništva Centralnog komiteta SK Srbije i Pokrajinskog komiteta SK Kosova održala zajedničku sjednicu već 16. juna 1986. u Prištini. Na njoj se raspravljalo o programu idejnopolitičkog djelovanja „na razobličavanju indoktrinacije velikoalbanskog nacionalizma i iredentizma“. U zaključcima je rečeno da velikoalbanski nacionalizam predstavlja najveću opasnost, iako ne treba zanemariti ni druge nacionalizme, uključujući i srpski. Pa ipak, ta je sjednica imala i umirujući efekt za daljnji razvoj događaja, možda i zato što je javno potakla mjere kao što su „učenje jezika društvene sredine“, uključujući i učenje albanskog u školama sa srpskom većinom.

U prvim mjesecima nakon Desetog kongresa, međutim, u partijskom vrhu je još uvijek bilo dosta primjera da prevladava institucionalni, a ne radikalni pristup krizi. Primjerice, u izlaganju na sjednici Predsjedništva CK SK Srbije 18. septembra 1986., Milenko Marković je govorio o dugotrajnoj indoktrinaciji na Kosovu, te o „krizi svesti“ u samom Savezu komunista Jugoslavije, zaključujući da zbog toga neće biti nikakvih brzih rješenja. U svojoj logičnoj i dobro obrazloženoj analizi, Marković je upozorio na „apsolutiziranje nacija“ u cijeloj Jugoslaviji, a kosovski je problem smjestio u kontekst „patrijarhalnog konzervativizma i tradicionalizma koji je u svojim protivrečjima otvoren i prema staljinističkom dogmatizmu“.²³ Taj se konzervativizam odnosi, rekao je Marković, i na ostatke plemenske svijesti, pojave osveta, otpor

²³ Milenko Marković, izlaganje na sjednici Predsjedništva CK SK Srbije o Kosovu, 18. septembra 1986., *Informativni Bilten CK SK Srbije*, 8/1986.

emancipaciji žena, te odnos prema planiranju porodica. Uz „velikoalbansku indoktrinaciju“, rekao je Milenko Marković, na Kosovu se pojavio i srpski nacionalizam, koji snažno kritizira principe nacionalne politike u Jugoslaviji. On je u tom govoru eksplicitno rekao da rješenje nije ni u etatizmu, ni u centralizmu, nego se mora tražiti u okviru samoupravnog federalizma. On je predložio da se revidiraju nastavni planovi i programi, te da se iz njih isključe sadržaji koji potiču „etničku čistoću“. Također, predložio je da se u cijelom nastavnom programu potiče učenje oba jezika. „Neodrživo je da se istorija Srba i Albanaca prikazuje neretko kao istorija stalnog sukoba. Po nekima izlazi da su Srbi i Albanci predestinirani za sukobe“, rekao je Marković.

Taj pomirljiv i razuman ton bio je, međutim, u raskoraku s onim kojeg je na jednoj drugoj sjednici Predsjedništva CK SK Srbije, održanoj 21. augusta 1986., koristila Radmila Anđelković, tada članica Predsjedništva CK SK Srbije, a kasnije predsjednica Republičke konferencije SSRN Srbije. Ona je upozorila da se nakon samog 13. kongresa SKJ „akcija razvodnjava“, te je zaključila da će „samo radikalne promene vratiti izgubljeno poverenje“.²⁴ Iako je ona upozorila na opasnost od srpskog nacionalizma, a naročito u odnosu na aktivnosti Srpske akademije nauka i umetnosti (to upozorenje dogodilo se prije nego što je u *Večernjim novostima* objavljen nacrt *Memoranduma SANU*), Radmila Anđelković je rekla i da se partija mora suprotstaviti „uspostavljanju lažnih političkih ravnoteža i nivelisanju problema do nivoa koji nema nikakve veze sa životnom realnošću“. Ta dva govora pokazuju da se unutar srpske

²⁴ Radmila Anđelković, izlaganje na sjednici Predsjedništva CK SK Srbije, 21. augusta 1986., *Informativni Bilten CK SK Srbije*, 8/1986, str. 4.

partije zapravo već i prije Osme sjednice vodila tiha bitka između institucionalnog pristupa (kojeg je zagovarao Marković) i radikalnijeg, čiji je predstavnik bila Radmila Anđelković.

Na petoj sjednici CK SK Srbije, održanoj 22 i 23. aprila 1987., uvodničar je ponovno bio Milenko Marković. On je tada govorio o nužnosti ustavnih promjena. No, za razliku od pomirljivog tona koji je karakterizirao njegov prethodni govor, on je sada u svom je referatu spomenuo i da bi „radikalnije promene političkog stanja“ na Kosovu bile u interesu samog Kosova, budući da bi one omogućile „čvrste i trajne ekonomske veze kosovske privrede s privredom SR Srbije i drugih krajeva zemlje na bazi neposrednog udruživanja i obostranih interesa“. U iznenađujuće gruboj kvalifikaciji, Marković je rekao da bi takvo povezivanje zapravo značilo „obnavljanje mnogih veza pokidanih u vreme birokratskog samovlašća i nacionalističke indoktrinacije sedamdesetih godina“.²⁵ Birokracija, ne samo na Kosovu, nego i šire u Srbiji i Jugoslaviji, jest „najveća prepreka revolucionarnom razvoju našeg društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja“, rekao je Milenko Marković. Ta promjena u tonu i kod samih predstavnika sve donedavno „umjerene“ struje ukazuje na promjene u samom vrhu partije – u kojoj je postalo sve teže zadržati nekadašnji diskurs, a sve lakše prihvatiti novi, daleko radikalniji. Markovićev novi stav, također, pokazuje da je antibirokratski diskurs – koji će kasnije biti do svojih krajnosti razvijen u tzv. „antibirokratskoj revoluciji“ iz 1988. godine – postojao već i u doba prije same Osme sjednice, i da nije nešto što je promovirao samo Slobodan Milošević, niti nešto

²⁵ Milenko Marković, izlaganje na petoj sjednici CK SK Srbije, 22 i 23. aprila 1987., *Informativni Bilten CK SK Srbije*, 4/1987., str. 8-9.

što je u partijskoj retorici nastalo kao posljedica same Osme sjednice. Milenko Marković u svom govoru inzistira na vezi između nacionalizma i birokratizma:

„U procesima ekonomskog, političkog i kulturnog zatvaranja koji su naša stvarnost već godinama, nacionalizam je postao prirodna ideologija birokratije, kojom nastoji da očuva i jača svoju političku moć“.²⁶

No, njegova kritika birokratsko-nacionalističke veze nije bila usmjerena samo na Kosovo, nego se, upravo obratno, fokusirala eksplicitno na Srbiju – i dijelom Sloveniju. Govoreći o (tada već objavljenom) *Memorandumu SANU* i 57. broju *Nove Revije*, Milenko Marković kaže da im je zajednički antikomunizam i nacionalizam. Što se tiče srpskog nacionalizma, u posljednje je vrijeme njegova glavna parola – da je revolucija nelegitimna²⁷, pa da je i sve ono što je iz nje proizašlo također nelegitimno.

„Smisao svih tih stavova jeste da se iz ugla obnove ideologije *Srpskog kulturnog kluba* i *ravnogorskog pokreta* ospori teorijska i sudbinska vezanost srpskog naroda za jugoslovensku zajednicu i da se pokaže koliko je vitalni

²⁶ Isto, str. 9.

²⁷ Činjenica da su opozicione snage isticale da je revolucija bila nelegitimna, dodatno je potakla one na vlasti da obnove „revolucionarnu“ retoriku kao odgovor na ono što su vidjeli kao negiranje revolucionarnih tekovina. Tome je, također, pogodovala i činjenica da su jugoslavenske vlasti proglasile kosovske nemire iz 1981. „kontrarevolucijom“. Na „kontrarevoluciju“ sada se odgovaralo „revolucijom“.

interes srpskog naroda da se vrati na istorijski preživle koncepte *Velike Srbije*.²⁸

No, takve ideologije imaju korijena i u određenim nejasnoćama „kod nas“, rekao je on. Mi „ne razdvajamo jasno samostalnost od autarkizma i jedinstvo od birokratskog centralizma i unitarizma“. Treba jasno reći da jedinstvo nije negiranje nacionalnih specifičnosti, niti poziv na obnovu centralizma i unitarizma.

„Jugoslavija će biti onoliko jedinstvena koliko će se svi narodi i narodnosti u njoj osećati slobodni, osećati da su na svome i da je svima podjednako potrebna“.²⁹

Takva linija je bila u potpunom kontinuitetu s politikom koju je SKJ promovirao još od 1945., a formulirao nizom ustavnih reformi, pa i Ustavom iz 1974. godine. Problem srpske politike bio je u tome što je s jedne strane tražio da se taj ustav i njegova glavna rješenja napuste, a na drugoj je strani – kao, primjerice, u ovom govoru Milenka Markovića – ipak inzistirao na kontinuitetu u pogledu *nacionalne politike*. Dok je s jedne strane, Marković izravno napao „revolucionarne poruke *Memoranduma*“, kao i *Udruženje književnika Srbije* zbog njegove opozicijske djelatnosti, on sam je tražio da se provedu značajnije ustavne reforme, koje bi omogućile napuštanje istog onog birokratsko-nacionalističkog sistema, koji je i bio predmetom oštre kritike i *Memoranduma* i *UKS*-a. Takav je diskurs bio sve manje

²⁸ Isto, str. 10.

²⁹ Isto, str. 11.

jasan i sve više kontradiktoran. Ponuda koja je dolazila s druge strane (prije svega od strane intelektualne opozicije u Srbiji) – radikalni zaokret u svim formama politike, uključujući i u nacionalnom pitanju – imao je jednu, ali veliku prednost: bio je jasniji. Zato je poruka koju je na kraju svog još uvijek relativno umjerenog i (naročito čitano iz današnje perspektive) razumnog govora poslao Milenko Marković – da „treba komunicirati konkretnije“ – zapravo imala potencijal da postane bumerang.

To je, možda više od drugih unutar samog partijskog vrha, osjetio Slobodan Milošević. Kao što će kasnije isticati čak i njegovi kritičari, on je u srpsku i jugoslavensku politiku uveo novi stil javnog izlaganja – kraći, jasniji, revolucionarniji, manje birokratski i manje forumski. Njegovi su govori bili neobični, jer su mu rečenice bile kratke (iako često potpuno prazne, tj. bez nekog konkretnog sadržaja), a stil izlaganja odlučan i usmjeren na obične građane, a ne toliko na same partijske funkcionere. Milošević je koristio apele na emotivnost, često upotrebljavajući riječi koje dotad nisu bile dio unutarforumskih diskursa. Već u svojim prvim javnim nastupima, počeo je upotrebljavati određeni broj pojmova, koji su s vremenom postali „ključne riječi“, odnosno glavne odrednice svih njegovih govora. Takve su riječi bile – „sloga“, „jedinstvo“, „Jugoslavija“, „deca“, „budućnost“, i slični emotivno snažni pojmovi.

Zbog tog novog stila – koji je računao na obraćanje običnim građanima, a ne toliko „birokratama“ iz institucija – Milošević je od samog početka imao naklonost medija, koji su iz njegovih govora mogli lako odabrati atraktivne naslove i jednostavne

slogane. Međutim, on je istodobno i aktivno radio na osiguranju podrške medija, te na kontroli svih glavnih medija u Srbiji. Upravo zato što je težište političke aktivnosti htio prebaciti s foruma na izvaninstitucionalne subjekte, mediji su u njegovu političkom usponu imali iznimnu važnost. Tu važnost zadržat će sve do kraja njegove vladavine – zamjenjujući ono mjesto koje je nekoć imala sama partija.³⁰

Razlika u stilu, ali i u sadržaju, njegova govora u odnosu na daleko analitičniji i smireniji ton Milenka Markovića, mogla se vidjeti već i u završnoj riječi koju je Slobodan Milošević izgovorio na toj, Petoj sjednici CK SK Srbije. U tom govoru on je rekao da je cilj reforme političkog sistema „da se uspostavi narušeno jedinstvo Jugoslavije kao domovine čijim se potencijalno osamostaljenim državama i naša deca rugaju.“.

„Zahvaljujući cirkulaciji robe i informacija, ona se srećom i opravdano osećaju stanovnicima sveta uprkos svih naših nastojanja da ih tretiramo kao pripadnike užih regiona, pokrajina, itd., a da ne govorimo o tome da je čak i organizacija udruženog rada postala nivo opredelenja i kriterijum diferenciranja. Kao da smo u tom pogledu stali na onoj tački feudalizma na kojoj smo bili pre nego što su nas porobili Turci.“³¹

³⁰ U tom smislu, ne čudi da su glavni protesti protiv Miloševićeva sistema bili usmjereni prije svega na medije pod njegovom kontrolom – prije svega Radio-televiziju Srbije – još od 9. marta 1991. pa sve do 5. oktobra 2000.

³¹ Slobodan Milošević, završna riječ na petoj sjednici CK SK Srbije, 23 i 23. aprila 1987. *Informativni Bilten CK SK Srbije*, 4/1987.

Nakon ovog emotivno snažnog uvoda, Milošević je fokus svog govora prebacio na pojam „jedinstvo“. Kao što je već ranije objašnjeno, taj je pojam imao dugu pretpovijest, jer je povezan sa Titovim diskursom „bratstva i jedinstva“, kao i s unutarpartijskim principom borbe protiv frakcija, odnosno za „jedinstvo partije“. Tito je naročito inzistirao na jedinstvu partije, smatrajući da bez njega nema ni jedinstva Jugoslavije. Za njega je jedinstvo partije bilo preduvjet opstanka i razvoja socijalističke Jugoslavije. Zbog toga se Tito, u formalno-institucijskom smislu, protivio čak i federalizaciji partije, iako je KPJ/SKJ bila još od 1937. *de facto* federalizirana organizacija. Poslije Titove smrti, službena je srpska politika sve više kritizirala stupanj decentralizacije i federalizacije, smatrajući da je on prevelik, i da time ugrožava jedinstvo zemlje. Na svom 10. kongresu, održanom samo godinu dana prije ovog govora, SK Srbije je jedinstvo stavio u sam centar svog političkog programa. Milošević je sada inzistirao na njemu – jasno tvrdeći da unutar partije nisu dopustive nikakve značajnije razlike, niti otpori partijskoj liniji.

„Jedinstvo Saveza komunista je, dakle, uslov bez kojeg nema ni izlaska iz krize, ni razvoja, ni socijalizma“, rekao je on u tom govoru.

Te su riječi mnogima – uključujući i mnogima iz one prve, Titove, partizanske generacije (poput Petra Stambolića, Nikole Ljubičića, Svetozara Vukmanovića Tempa, Jakova Blaževića i priličnog broja drugih partizana), zvučale kao obnova titoističkog diskursa. To je naročito bio slučaj kad je Milošević – uz pozivanje na jedinstvo – ponovio i dodatno zaoštrio jedan drugi element titoističke retorike:

potrebu borbe protiv „dogmatizma“, kojeg je definirao kao „težnju za onom administrativnom fazom socijalizma iz koje, vidimo, počinju da izlaze i oni koji su u neophodnost njenog dugog veka najviše verovali“. To je upozorenje bilo ponavljanje titoističkog antistaljiniskog diskursa i podsjećanje da je Tito, zapravo, bio u pravu u sukobu sa sovjetskim socijalizmom.

Ali, istodobno, Milošević pod dogmatizmom podrazumijeva i „fetišizovanje privatne svojine koja i u kapitalizmu, pod uslovima snažnog ekonomskog razvoja, ustupa svoje mesto drugim oblicima svojine“.

„Dogmatizam je i nuditi kao politički ideal parlamentarnu demokratiju čije licemerje na svetlost dana iznose u ovom trenutku mnogi progresivni ljudi na Zapadu kroz svoju političku aktivnost, ali i kroz filmove, literaturu i publicistiku“.

Tim upozorenjima, Milošević se smjestio u poziciju nastavljača titovske politike – jer je obnovio njegovu formulu o ekvidistanci između Istoka i Zapada, te o potrebi da se (naročito u ideološkoj diskusiji) formulira neki „treći put“. Taj treći put ne bi bio put suradnje s jednim i s drugim, nego put sukoba i razlikovanja u odnosu na jedne i na druge. Kao i u Titovo doba, i u Miloševićevom diskursu iz tih godina (između 1984. i 1987.), jugoslavenska se ideologija, kao i politička pozicija Jugoslavije, trebala graditi u opoziciji prema sovjetskoj (i američkoj) ideologiji. U tom je smislu, stabilnost te

ideologije zavisila u prvom redu od postojanja njenih antipoda.³² No, razlika je ipak bila prilična. Tito je uzimao u obzir odnos snaga u svijetu, te je polazio od pretpostavke da Jugoslavija ne može, čak i kad bi htjela, biti protiv Istoka i Zapada istodobno. Tito je – naročito u svojoj kasnijoj vladalačkoj fazi – uspostavio priličnu razinu suradnje i prijateljstva sa Sjedinjenim Državama i sa Sovjetskim Savezom, što je kulminiralo u ranim sedamdesetim godinama.³³ On je, osim što je inzistirao na razlikama između jugoslavenske ideologije i politike na jednoj strani, i politika i ideologija koju su promovirale ove dvije supersile, također inzistirao i na potrebi suradnje, izbjegavanja konflikta i dijaloga. Sve to je, međutim, nedostajalo (ili barem: nedostajalo u nekoj eksplicitnoj, jasnoj formi) iz Miloševićeva diskursa – kako u ovom govoru, tako i kasnije. Štoviše, nedostajalo je i iz Miloševićeve praktične političke akcije.

Istodobno, Miloševićeva je zaključna riječ na 5. sjednici CK SK Srbije sadržavala i upozorenje u odnosu na „balkanski dogmatizam“, kojeg je on definirao kao razumijevanje politike kao borbe za ličnu, a ne klasnu vlast, kao netrpeljivost prema obrazovanim i pametnim ljudima, koje se vidi samo kao konkurente u borbi za vlast, i koji je stvorio gotovo „feudalan odnos prema intelektualcima“. Tim upozorenjem, Milošević je poslao signal srpskim intelektualcima – da nemaju što izgubiti, nego

³² O važnosti interpretiranja sovjetske ideologije kao *Drugog* i *Neprijateljskog*, vidi u mom poglavlju ‘Communist Yugoslavia and Its Others’, u knjizi Johna Lampea i Marka Mazowera: “Ideologies and National Identities: the Case of the Twentieth-Century Southeastern Europe”, Budimpešta i New York, CEU Press, 277-302. (2003)

³³ Kulminacija tih dobrih odnosa dogodila se 1971., za vrijeme Titove posjete američkom predsjedniku Richardu Nixonu. Taj je posjet imao, po mom mišljenju, ključnu važnost za unutrašnjepolitičke prilike u Jugoslaviji, jer je podrška koju je Tito dobio tijekom tog posjeta iskorištena za obračun s hrvatskim političkim vrhom u prosincu 1971. O tome više u nekom drugom tekstu.

mogu samo dobiti, njegovim eventualnim uspinjanjem na partijskoj ljestvici, te promjenama koje on želi promovirati u srpskom društvu. Mnogi od njih su vrlo dobro čuli taj poziv, koji ih je ohrabrio u nastavljanju – već i dotad vrlo snažne – kritičke aktivnosti u odnosu na sistem. Oni su sada – s najvišeg mjesta u partiji, a to je značilo i u Srbiji kao državi – dobili izvanredan poticaj, naročito u njegovim riječima da je dio problema s intelektualcima nastao iz oportunizma i straha određenih političara za svoju vlastitu političku poziciju. Tom strahu i oportunizmu, rekao je Milošević, nema mjesta u Partiji (i klasi) kao cjelini. U tom smislu, rekao je on već na Petoj sjednici, predstoje značajne promjene. Onima koji nisu za takve promjene (a Milošević nije specificirao točno kakve) neće biti dozvoljeno da ih otežavaju. Sudbina Jugoslavije, rekao je on, ponovno zavisi od jedinstva Saveza komunista.

U literaturi koja se bavi razlozima raspada Jugoslavije, gotovo da nema nijednog teksta koji bi preskočio važnost Miloševićeva obraćanja Srbima u Kosovu Polju, 24. aprila 1987. Pritom se često citira usput izrečena i u sasvim drukčijem kontekstu izgovorena njegova rečenica: „Ne sme niko da vas bije!“. No, ovaj govor na Petoj sjednici, koja je održana samo jedan dan prije tog događaja u Kosovu Polju, zapravo bolje objašnjava namjere koje je Milošević tada već javno iskazivao. U svom govoru na Petoj sjednici – a radilo se, dakle, o partijskom forumu, na kome se (za razliku od javnih protesta) donose stvarne i važne političke odluke, i za koje se govori pažljivo pripremaju – on je istakao i svoj program, i svoj odnos prema prošlosti (titoističkoj retorici), a najavio je također i skore političke obračune s „dogmatskim snagama“, kako bi se postiglo jedinstvo Partije, kao preduvjet jedinstva Srbije i Jugoslavije.

Pažljivo čitanje tog govora upućuje na zaključak da je njime već bilo najavljeno sve ono što će se kasnije dogoditi. Miting u Kosovu Polju, dakle, nije – kako neki povjesničari i politolozi tvrde – neka historijska prekretnica, niti je on bio neki „proplamsaj istine“ koji bi s neba pao u Miloševićevu svijest pod pritiskom demonstranata koji su ga tamo okružili.

U ovom tekstu ne mogu ulaziti u sve detalje Miloševićeve retorike u razdoblju od 1984. do 1987., dijelom zbog prostornih ograničenja, a dijelom i zato što je to napravljeno na drugom mjestu.³⁴ No, zadržat ću se malo više na jednom posebnom aspektu te retorike, koji se razvio naročito u razdoblju od Pete sjednice CK SKS u aprilu, do Osme sjednice CK SKS u septembru 1987. Radi se o Miloševićevoj interpretaciji Tita i Titovog nasljeđa. Ta je interpretacija eksplicitno ponuđena u njegovu govoru na svečanoj sjedenici CK SK Srbije povodom obilježavanja (navodne, odnosno: kako je službeni diskurs tvrdio) 50. godišnjice Titovog dolaska na čelo KPJ/SKJ (1937.). Taj je govor značajan iz više razloga. Prvo, u tim je godinama još uvijek bilo vrlo važno da se svaki političar koji ima ozbiljne ambicije u jugoslavenskim partijskim ili državnim institucijama, predstavi kao poštovalac i vjerni sljedbenik Titovih ideja. To je bilo ne samo u skladu s unutar-partijskim običajima, nego i u skladu s očekivanjima u široj javnosti, koja je sve više isticala da je kriza u Jugoslaviji započela upravo smrću Josipa Broza Tita. Na neki način, jugoslavenska je javnost u tim godinama počela tražiti „više Tita“, a ne „manje Tita“, a protesti građana su uglavnom inzistirali na „uvođenju reda“, na način na koji bi to „Tito učinio

³⁴ Vidjeti moju knjigu „Jugoslavija – država koja je odumrla“, Prometej Zagreb i Samizdat B92 Beograd, 2003.

da je živ“. Dakle, i Milošević je morao odgovoriti – na jasan način – tom izazovu. On nije mogao računati na lojalnost partizanske generacije – još uvijek snažno prisutne u političkom životu, iako iz sjene – kao ni na podršku armijskih, administrativnih, policijskih i partijskih krugova, bez takve eksplicitne legitimacije.

Drugo, najavljujući promjene i sukobe s „dogmatskim snagama“, Milošević je morao jasno definirati što smatra „dogmatskim“, a što „prihvatljivim“ iz prošlosti. To je uključivalo i preispitivanje politike koja se – u Srbiji, iz Srbije i prema Srbiji – vodila u razdoblju Titove vlasti. To je bilo naročito važno zato što su se srpski komunisti suočavali s kritikama s raznih strana i različito motiviranim: srpska antikomunistička inteligencija ih je optuživala za dogmatizam i titoizam, dok su ih partijska vodstva iz drugih republika i pokrajina ponekad smatrala suviše blagim prema pojavama antititoizma, ili čak i kao inspiratore i pokrovitelje takvih diskursa.

Treće, Milošević je – vjerojatno – u tim godinama i sam sebe vidio kao neku vrstu novog, mladog, revolucionarnog Tita. Prema svjedočenjima Slavoljuba Đukića³⁵, njegova vrlo utjecajna supruga, Mirjana Marković, vidjela ga je upravo tako. Ona je čak, navodno, jednom davnom prilikom (u šezdesetim godinama), prolazeći s mladim Miloševićem ispred Titove slike u nekom izlogu, rekla Slobodanu da će jednog dana tako i njegova slika biti izložena na javnom mjestu, implicirajući da će i on, poput Tita, biti politički vođa Jugoslavije. Mirjana Marković bila je glavni suradnik u pripremanju govora i javnih nastupa, te je profilirala – s grupom svojih suradnika i

³⁵ Slavoljub Đukić: „Milošević and Marković: A Lust for Power“, Mc Gill Queen's University Press, Montreal i London, 2001, str. 11. Đukićeve knjige ostaju – barem kad se radi o prezentiranju novih izvora – najbolje biografije Slobodana Miloševića, ne samo na srpskom jeziku, nego i općenito.

prijatelja iz medija i s univerziteta – Miloševićev politički diskurs. S obzirom na tu ambiciju, kasnije je u medijima dopuštena i izravna usporedba između Tita i Miloševića, a na mitinzima solidarnosti i podrške njegovoj politici nošene su samo Titove i Miloševićeve slike – jedno vrijeme jedna uz drugu (1987-1989). Zbog te ambicije je bilo važno da se Milošević eksplicitno odredi prema Titu i njegovu nasljeđu, te da se prikaže javnosti kao glavni interpretator Titove političke misli.

U komunističkom pokretu, od njegova početka pa do kraja, interpretacija doktrine bila je jedan od ključnih aspekata partijske politike. U godinama nakon Titove smrti, a naročito u 1986., pojavile su se unutar SKJ razlike u interpretiranju namjera, duha (pa i teksta) Ustava, te različite interpretacije Titove političke misli, kad se radilo o važnim pitanjima. Stara generacija partizana je te godine potisnuta iz aktivne politike, pa je mjesto glavnog (autoritativnog) interpretatora Titovih namjera ostalo upražnjeno. Kao i mnogi drugi (primjerice, Milan Kučan u Sloveniji i Stipe Šuvar u Hrvatskoj), i Slobodan Milošević se sada natjecao da rekonstruira i zauzme to upražnjeno mjesto, koje je nekoć držao Kardelj, zajedno s Titom: poziciju glavnog arbitra u ideološkim sporovima koji se tiču Titovog političkog nasljeđa.

U tu je svrhu poslužila i rasprava unutar same srpske partije do koje je došlo povodom objavljivanja sporne naslovnice „Studenta“, u maju 1987. Milošević je – na poticaj Mirjane Marković, koja je i sama radila na univerzitetu, i sudjelovala u partijskom životu na njemu - tražio političku odgovornost za one koji „napadaju Tita“. Tito je postao pitanje diferencijacije između mилоševićevaca i onih koji su smatrali da

njegovo inzistiranje na toj temi nije razumno, bilo zbog toga što je kontradiktorno njegovom vlastitom zahtjevu da se inteligencija snažnije uključi u javni život, ili jednostavno zato što ta tema nije važna.³⁶ No, za Miloševića je bila vrlo važna, upravo iz razloga koji su prethodno objašnjeni. Bez reinterpretacije „titoizma“ kao temeljne političke doktrine i simbola jugoslavenskog jedinstva, nije bilo moguće inicirati promjene unutar partije, a to je značilo – ni unutar države, koja je u tim godinama još uvijek bila instrument partije.³⁷ Političke bitke u KPJ/SKJ, kao i u svim drugim komunističkim partijama, vodile su se uvijek i kao ideološke bitke, kao bitke za „ispravnu“ interpretaciju tekstova, intencija i akcija „klasika“ – a za SKJ je Tito bio taj klasik. U tom smislu, ovdje se nije radilo o nekoj apstraktnoj, akademskoj raspravi o značenju Titova djela, nego o samoj biti političke borbe.

Osma je sjednica, između ostalog, i sukob oko interpretacije titoizma, u kojem se Milošević predstavio kao glavni branitelj navodno napadnute Titove doktrine. Milošević ju je pripremio kao svoje „drugo ustoličenje“, koje bi karakter njegove vladavine pretvorilo iz jedne vrste dualizma – odnosno partnerstva s Ivanom Stambolićem – u monizam, vladavinu strukture kojoj bi on sam (i samo on) bio na

³⁶ Jedan od onih koji su tako smatrali bio je Branimir Milošević, koji se otvoreno suprotstavio „hajki na vještice“, odnosno pretjerivanju u isticanju značaja raznih incidenata koji su se tada događali. Branimir Milošević tada je bio republički sekretar za kulturu, ali je smjenjen zbog svog otvorenog suprotstavljanja Slobodanu Miloševiću.

³⁷ U tom smislu bi se moglo reći da je Miloševićev politički program u tim prvim godinama njegove vlasti bio osmišljen kao „politika četiri koraka“. Prvim je trebalo osigurati „jedinstvo SK Srbije“, drugim „jedinstvo Srbije kao države“, trećim „jedinstvo SKJ“, a četvrtim „jedinstvo Jugoslavije kao države“. Da je ostao samo na prva dva koraka, Milošević bi vjerojatno uspio provesti taj program, bez većih otpora. Međutim, kad je pokušao postići „jedinstvo SKJ“, naišao je na otpor, te se pod teretom sukoba između njegove struje i prije svega slovenačke opozicije SKJ zablokirao – kako će se pokazati: trajno. Miloševićeve jugoslavenske ambicije su bile glavna prepreka uspješnosti njegove akcije. U Srbiji je uspio svladati otpor, ali u Jugoslaviji – u kojoj je Srbija ipak bila samo jedna od šest republika – to nije bilo moguće, naročito stoga što Milošević u njoj nije tražio saveznike, niti je bio spreman na kompromise, nego je – upravo obratno – poticao sukobe i prijetio silom.

vrhu. U sudaru s drugima unutar SK Srbije, a naročito s Ivanom Stambolićem, Milošević je vidio neku vrstu ponavljanja Titove davne borbe za konsolidaciju svog položaja unutar Komunističke partije Jugoslavije, one borbe koja je završila Titovom konsolidacijom vlasti unutar partije između 1937. i 1940. godine. Ideja o jedinstvu korištena je sve više da bi se istakla potreba borbe protiv onih koji imaju „dručkije stavove“, a to je – u partijskoj historiji – značilo: protiv „frakcija“. Tito je pobijedio svoje konkurente, a potom i konsolidirao, ojačao i održao KPJ, vjerovali su jugoslavenski komunisti, zato što je eliminirao lijevu i desnu frakciju, razne „dogmate“, „birokrate“, „liberale“ i „kolebljivce“, sve one koji se nisu stavili pod njegovo rukovodstvo. Tek kad su unutrašnje frakcije eliminirane, kaže službena historija SKJ, bilo je moguće pretvoriti partiju iz marginalne političke sekte u značajnog predvodnika revolucije. Revolucije, štoviše, ne bi ni bilo da prethodno Tito – snažna ličnost s jasnom vizijom, i s hrabrošću da bude samostalan – nije uspješno eliminirao te frakcije. To se događalo u uvjetima u kojima je Tito imao tek marginalnu prednost u odnosu na alternative, pa i nasuprot mnogim predviđanjima i protiv utjecaja sa strane. Milošević je bio dijete partije, pa je takva interpretacija prošlosti bila i za njega okvir u kome je formirao sebe samog, i formulirao svoj politički identitet. To je sada postao i okvir u kojem je on vidio i samog sebe – u tadašnjosti i budućnosti.

U namjeri da se predstavi kao novi Tito, Milošević je vješto iskoristio okolnost koja mu je išla na ruke – činjenicu da se upravo u septembru 1987. obilježavala 50. godišnjica Titova dolaska na čelo KPJ. Svečana sjednica CK SK Srbije, koja je

održana neposredno pred Osmu sjednicu, 23. septembra 1987., povezala je, dakle, Miloševićevu ambiciju s Titovim jubilejom. Budući da je već u maju pokrenuo akciju za „obranom Tita“, Milošević je sada – četiri mjeseca kasnije – imao određeni dodatni legitimitet da upravo on istupi kao glavni interpretator titoizma u novim okolnostima. Miloševićev govor o Titu je više od uvoda u samu Osmu sjednicu, i ono što se na njoj dogodilo – on je i najava za mnogo toga što će se kasnije dogoditi sa Srbijom i Jugoslavijom.

Milošević o Titu

U svom govoru o Titu³⁸, Milošević uspostavlja direktnu vezu između „nove politike“ (koju on predstavlja) i Titovog nasljeđa. Tito je i dalje obavezna referentna točka, pa i Milošević tu uspostavlja jednu vrstu legitimacije „tradicionalističkog tipa“, onako kako su to prethodno uradili svi važniji političari post-titoističkog razdoblja: ističući da je Titovo djelo ključno za Jugoslaviju, te da ga namjeravaju slijediti u cjelosti. Tek će kasnije, godinu ili dvije nakon ovog njegovog govora, tradicionalistički tip legitimacije biti potisnut u korist karizmatskog tipa. U tom trenutku, međutim, Milošević predlaže samo „oživljavanje“ i određeno osuvremenjivanje Titove metode i

³⁸ Taj je govor ovdje analiziran prema verziji objavljenj u dnevnim novinama, 24. septembra 1987., dakle na sam dan kad je trajala Osma sjednica. Činjenica da je Milošević govorio o Titu dan ranije, kao i da su sve dnevne novine donijele njegov govor, te fotografije na kojima on izlaže taj govor ispod velike Titove slike, značajno su smanjile šanse za uspjeh njegovim političkim protivnicima na samoj Osmoj sjednici. Da je Milošević nakon ovog govora ostao u manjini, postavilo bi se pitanje – nije li Srbija (odnosno njena partijska organizacija) Miloševića odbacila zbog njegova toplog (iako izrazito manipulirajućeg) govora o Titu. Sasvim je sigurno da Milošević nije slučajno iskoristio temu „napadi na Tita“ da bi započeo obračun sa Dragišom Pavlovićem i Ivanom Stambolićem, niti je slučajno odabrao da se Osma sjednica dogodi upravo u istom dahu sa svečanom sjednicom na kojoj je obilježavana 50-godišnjica Titova dolaska na čelo KPJ. Govor koji je izgledao kao pun hvale za Tita, štitio je Miloševića od svih mogućih opasnosti stvaranja neke većine protiv njega.

Titovog programa – ne i njegovu zamjenu vlastitim programom ili vlastitom karizmom.

Miloševićeva je interpretacija Tita, međutim, u tom govoru značajno jednostrana. On Tita reducira na „mladog Tita“ (iako ga tako ne zove), i predstavlja ga kao jednoznačnu, relativno lako opisivu i manje više jednodimenzionalnu političku ličnost. On „mladog Tita“ (onog u predratnom, ratnom i neposrednom revolucionarnom periodu) predstavlja kao „cijelog Tita“, dok „starog“ Tita (onog na vlasti, a naročito u njegovim poznim godinama – nakon 1966.) još ne kritizira, ali i ne hvali. Tek će se kasnije njegova interpretacija tog „starog Tita“ odvažiti biti eksplicitno kritična.³⁹

U tom govoru, naime, Milošević Tita prikazuje kao odvažnog, beskompromisnog, energetičnog i revolucionarnog čovjeka, koji se nije bojao bitaka i koji je u svaku bitku ulazio da bi ju dobio. Taj je zaključak trebao jasno najaviti da se ni tadašnje generacije Titovih nasljednika (uključujući i Miloševićevu generaciju, ljude koji su rođeni u ratu ili čak i poslije rata) ne bi trebale plašiti bitaka.⁴⁰ Svi primjeri bitaka koje

³⁹ Najeksplicitnije je tog „starog“ Tita kritizirao Ratomir Vico, u svom govoru na 4. sjednici CK SK Srbije, 13. marta 1990. Tada je Vico rekao: „Sasvim smireno možemo da konstatujemo da je već danas potpuno jasno da niko ne može pobeći istorijskoj odgovornosti. A posebnu istorijsku odgovornost snose oni koji su, uprkos decenijama duge, neograničene vlasti, propustili da rade na demokratskoj integraciji Jugoslavije. Jer, suprotno istorijskim interesima jugoslovenskih naroda i suprotno kretanjima u posleratnoj Evropi, Jugoslavija je neodgovornim eksperimentisanjem u sferi državnog i društvenog uređenja, razbijena i svedena na dezintegriranu zajednicu. Antisrpsko raspoloženje sistematski je produbljivano u pojedinim republikama, a srpski narod je tendenciozno optuživan da ima hegemonističke pretenzije.“ Vidjeti u *Informativni Bilten CK SK Srbije*, 3/1990, str. 6.

⁴⁰ Većina biografija Slobodana Miloševića naglašava važnost njegova govor na Gazimestanu, 28. juna 1989., i posebno rečenicu da bitke nisu isključene ni u budućnosti. Ta se njegova rečenica često uzima kao „dokaz“ Miloševićevih ratobornih ambicija, a ponegdje čak i kao priznanje da je već tada Milošević planirao neki rat ili sukob većih razmjera. Međutim, o bitkama Milošević govori sasvim

Milošević spominje u kontekstu Titovih uspjeha su uzeti iz Drugog svjetskog rata, i sve ih Milošević spominje u emotivnom tonu: 1941., Sutjeska i Neretva. On Tita ističe kao primjernog ratnika i revolucionara, kao nekoga tko je bio „hrabar da bude slobodan“. Miloševićeva interpretacija Tita svodi na revolucionara, ratnika i hrabrog čovjeka, koji nije oklijevao sukobiti se sa silama svog vremena.

Problem te interpretacije je, međutim, u tome što je Tito bio daleko složenija ličnost, i što je u kasnijem životnom razdoblju sve manje bio ratnik i revolucionar, a sve više čovjek kompromisa i mirnog rješavanja konflikata, čak i kad je to bilo na štetu vlastitih revolucionarnih principa, i protiv ideala revolucionarne mladosti. U tom svom drugom, državničkom razdoblju, koje je počelo već 1955. (politikom normalizacije sa Sovjetskim Savezom) da bi kulminiralo početkom sedamdesetih, Tito sve više izbjegava sukobe, i sve više poštuje institucionalno odlučivanje – čak i kad postaje jasno da i on sam postaje jedna vrsta institucionalne i ustavne iznimke, karizme koja ne može naći mjesto u okviru političkog sistema kojeg je sam stvarao. Sistem kojeg je on dopustio (ako ne već i stvorio) amandmanima na Ustav, te novim Ustavom (1974.), bio je utemeljen na ideji da nitko ne može i ne treba zamijeniti Tita nakon njegove smrti. Funkcije koje je on imao ukinute su, a i centar moći na koji se oslanjao je vrlo oslabljen. On sam postao je „tolerirana iznimka“, a sustav stvarne vlasti temeljio se na konsenzusu republika i pokrajina. On je, međutim, pristao na to (makar i nevoljno, makar i uz velike dileme, kao što svjedoče neki njegovi javni govori iz tog doba), i smatrao da je to rješenje vjerojatno najbolji dugoročni

otvoreno već i u ovom govoru – malo manje od dvije godine prije Gazimestana. I drugi partijski i državni lideri iz tog vremena, bez obzira slagali se ili ne s Miloševićem, upotrebljavaju pojam „bitke“ i „sukobi“ bez većih razmišljanja.

kompromis za Jugoslaviju, do koje mu je bilo stalo. Ta dimenzija Titova života uopće nema mjesta u Miloševićевой interpretaciji. Milošević Tito završava u svojoj revolucionarnoj fazi, i uopće ne uključuje ovo kasnije razdoblje.

Kao što je već ranije istaknuto, Milošević u tim godinama često ističe parolu jedinstva, koja se kasnije pretvara u „slogu“. I Tita interpretira kao čovjeka jedinstva: jedinstva partije kao preduvjeta za jedinstvo Jugoslavije. Ali – Tito je o jedinstvu prije svega (iako ne samo) govorio u kontekstu parole o „bratstvu i jedinstvu“. Bratstva nema u Miloševićевой interpretaciji titoizma. Za njega parola „bratstvo i jedinstvo“ kao da uopće ne postoji. To je, međutim, indikativno – prije svega zato što bratstvo podrazumijeva i solidarnost ali i pluralizam. Braća nisu uvijek istomišljenici, ali su zato najčešće spremni dogovoriti se i živjeti u bratskim odnosima. Oni ne moraju postati jedno, nego i dalje mogu zadržati individualni identitet. Tu poruku Milošević je potpuno preskočio. U tom smislu, Miloševićeva interpretacija predstavlja samo pola Tita: samo onog Tita koji inzistira na revoluciji, bitkama, sukobima, hrabrosti i jedinstvu. Onu drugu polovicu, koju karakteriziraju kompromisnost, pluralizam, sporazumijevanje i bratski odnos svih prema svima u Jugoslaviji – on jednostavno nije uzimao u obzir. Milošević Tito je revolucionar, ali nije državnik. On je u sukobu s velikim silama svog vremena, ali nije istodobno i čovjek mira i kompromisa. Takvim i sam Milošević želi postati.

U grubim crtama, ova prva polovica, koju Milošević ističe – odnosi se na Tita od prije 1966. odnosno na Tita kakav je bio prije velikih institucionalnih i ustavnih promjena

koje simbolizira pad Aleksandra Rankovića. Miloševićovo isticanje vrijednosti Tita u toj (ideološki gledano) „trećoj Jugoslaviji“ (kako sam je nazvao u svojoj knjizi), u Jugoslaviji od 1945. do 1966. poklapa se sa trendom rehabilitacije Rankovića, a time – indirektno – i Dobrice Ćosića – rehabilitacijom koja je u tom trenutku (u septembru 1987.) u medijima već uzela tolikog maha da ju tada više nije bilo moguće zaustaviti. Ovakvom interpretacijom Tita, Milošević čini značajan korak prema onoj interpretaciji koja je ponuđena u nenapisanom Memorandumu SANU. Iako su akademici u tom nedovršenom dokumentu izložili brojne kritike na Titovo kasnije razdoblje (posebno ono koje je dovelo do Ustava iz 1974.), oni nisu napisali ništa (ili gotovo ništa) kritički o razdoblju neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Miloševićeva interpretacija rehabilitira Rankovića – ne eksplicitno, ali sasvim jasno implicitno – a time i stvara klimu za potpuno drukčije tretiranje Dobrice Ćosića, pa otvara put za njegov potpuni povratak u politiku, u koju se on vraća na velika vrata kao predsjednik Savezne Republike Jugoslavije (1992-1993). Rehabilitacija Rankovića i Ćosića, također, dovodi u pitanje i cijelu politiku prema nacionalnom pitanju nakon 1966, te postavlja u još izravnijem svjetlu i pitanje politike prema Kosovu, koja je prevladala nakon istiskivanja Dobrice Ćosića iz Centralnog komiteta, 1968. godine⁴¹. Ta politika uključuje i snažniju akciju protiv nacionalizma na Kosovu, i suzbijanje autonomije koja je Kosovu data faktički tek nakon 1968., kao i povratak (barem simbolički) na one represivne akcije koje su se na Kosovu provodile u neposrednom poslijeratnom razdoblju. Uz sve to, Ranković simbolizira snage represije i „reda“, uključujući u prvom redu policiju. Takvom interpretacijom Tita,

⁴¹ Za Ćosićevu poziciju na 14. sjednici CK SK Srbije iz 1968, vidi autorizirani zapisnik sa te sjednice, koji je objavljen u: „Četrnaesta sednica SK SK Srbije, 29 i 30. maja 1968“, Komunist, Beograd.

njegovim reduciranjem na „mladog Tita“, Milošević zapravo šalje poruku – da i suvremene probleme treba riješiti uz upotrebu sile i prisile, ako je potrebno. Beskompromisno, bez straha od posljedica, onako kako bi i revolucionarni Tito, i njegov glavni suradnik iz tog ranijeg razdoblja – Ranković – (vjerojatno) učinili (da su živi i da imaju priliku). U tome je glavna – iako ne i eksplicitno izrečena (jer to tada nije bilo moguće bez posljedica) – poruka Miloševićeva govora. Milošević njime najavljuje nove bitke, koje nas čekaju „u ovom delu revolucije“, kako sam kaže. No, njih se ne treba bojati ako se ostane na Titovu revolucionarnu putu. Štoviše, jedino ako se uđe u te bitke, moguće je ostati na putu Tita- revolucionara.

U tom kontekstu, ne iznenađuje činjenica da je taj govor probudio usnule emocije one generacije jugoslavenskih – a naročito srpskih – revolucionara, koji su i sami sudjelovali u revoluciji, i koji su se razočarali kasnijim razvojem događaja. Ti su stari revolucionari i sami potihom prigovarali „birokratizaciji revolucije“, za koju nisu doduše izravno okrivljavali Tita (kao što ga u tom govoru nije okrivio ni Milošević), ali su se nekako duboko u sebi pitali: nije li se pogriješilo 1966., i ne bi li „sve ovo“ („kontrarevolucija na Kosovu“, kriza, pretjerana decentralizacija, napuštanje revolucionarnih ideala itd.) bilo izbjegnuto da je umjesto Rankovića, recimo, bio smijenjen Kardelj. To se pitanje sad ponovno postavlja u medijima, naročito u kontekstu novih, liberalnih zahtjeva iz Slovenije, koji su toj generaciji revolucionara, te mnogima u policiji i vojsci, izgledali kao stvarni „udar na Tita“. Protesti protiv Štafete mladosti, zahtjevi za demokratizaciju JNA i za poštivanje ravnopravnosti jezika u njoj, razbuktavanje slovenačkog nacionalizma u tim godinama (od 1986.

nadalje) samo je pomoglo da se pitanje starih obračuna (Kardelj protiv Rankovića) sada postavi u novom kontekstu.⁴² Miloševićev je govor bio jedna vrsta novog odgovora na pitanja koja do tada nisu postavljana, a sada ih više nije bilo moguće tek tako lako ignorirati.

No, nije samo generacija revolucionara mogla biti zavedena ovim govorom – nego i generacija najmlađih u društvu, onih „odlučnih, pametnih i gnevni ljudi“, koje Milošević posebno ističe u tom govoru, i koje poziva da se aktivnije uključe u politički i društveni život, kao nova snaga te njegove nove revolucije. Oni, također, dobro prihvaćaju njegove ocjene (izrečene već i na Petoj sjednici CK SK Srbije) – da je odnos prema inteligenciji „još uvek gotovo feudalna“, te njegove kritike nepotizma (što se indirektno odnosilo i na Stamboliće, koji su tada sve više postajali simbolom dugotrajnog – višedecenijskog – vladanja Srbijom, a bili su u rodbinskoj vezi).

Istodobno, Miloševićovo promoviranje pojma „antibirokratska revolucija“ omogućuje i stanovitu rehabilitaciju Milovana Đilasa, koji je prvi pisao o birokratizaciji partije, i o stvaranju „nove klase“ partijskih upravljača. Prvi puta nakon 1954., Milovan Đilas više nije tretiran kao „državni neprijatelj“, i dobiva mogućnost javnog nastupanja i djelovanja. Miloševićeve poruke protiv birokracije kao glavnog neprijatelja revolucije

⁴² Niz tema u tadašnjim medijima ukazuje na izravan link između političkih debata iz prve polovice šezdesetih i novih političkih debata iz osamdesetih godina. Primjerice, otvara se pitanje debate između Jože Pirjevca i Dobrice Ćosića, koja je prethodila političkom obračunu u trokutu Tito-Ranković-Kardelj. Rankovića se u tom kontekstu prikazuje kao žrtvu prije svega slovenačkog nacionalizma, koji je „ujedinjavao“ Kardelja i slovenačke intelektualce. Ta se interpretacija potom koristi da bi se objasnila aktualna politička situacija u Sloveniji – u kojoj, prema interpretaciji mnogih u Srbiji – upravo ta koalicija (partijskog vrha, predvođenog Milanom Kučanom i nacionalista oko „Nove Revije“) i dalje postoji, i čini osnovu jedne nove „antijugoslavenske“, odnosno „antisrpske“ politike.

daju za pravo Đilasovoj glavnoj tezi – da se jugoslavenski socijalizam vrlo brzo nakon revolucije (tj. nakon 1945.) izrodio u birokratizam, uglavnom zahvaljujući političkoj eliti koja nije vodila računa o klasnom interesu, nego o vlastitoj moći. Milovan Đilas je bio prvi koji je socijalističku birokraciju tretirao kao „novu klasu“ – ali do pojave Miloševića takva ocjena (koliko god Tito bio kritičan prema birokraciji) nije bila službeno prihvaćena u partijskim i državnim diskursima. Đilas se ne pridružuje Miloševiću, nego ostaje i dalje kritičan prema političkih zbivanjima – ali mu, sasvim razumljivo, odaje priznanje za takav zaokret.

Istodobno, kritika birokratiziranog aparata koji je okovao revoluciju i uzrokovao njeno napuštanje, morala je biti dobro primljena i u „šezdesetosmaškoj“ generaciji beogradskih studenata, čija je glavna teza (točno dvadeset godina prije ove nove – „antibirokratske“ revolucije) bila upravo đilasovska: da se u Jugoslaviji stvorila „crvena buržoazija“. Jedan dio šezdesetosmaša prihvatio je Miloševića kao borca protiv te birokratske „buržoazije“, dok je drugi dio ostao vrlo skeptičan, budući da ga je i samog smatrao dijelom birokratske klase. Iako Milošević nikada nije sebe mogao uvjerljivo prikazati kao predstavnika – ili čak i saveznika – te „šezdesetosmaške generacije“ (dijelom i zato što se u medijima isticalo da on sam ne samo da nije sudjelovao u protestima 1968., nego je navodno u njima bio na drugoj strani, kao partijski čovjek nižeg ranga), on je ipak bio sasvim uspješan u unošenju „sjemena razdora“ u tu političku generaciju, koja je tada – dvadeset godina nakon studentskih protesta – bila i tako u značajnoj mjeri etablirana, te je napustila revolucionarnu retoriku. Štoviše, budući da je i sam Tito (iz razloga koji mogu biti objašnjeni samo u

nekom drugom tekstu) u jednom trenutku sebe predstavio kao saveznika „studenata-revolucionara“ te 1968. godine, Miloševićevo inicijalno „oživljavanje“ Tita-revolucionara moglo je na njegovu stranu privući jedan broj nekadašnjih aktivista te generacije.

Miloševićeva je interpretacija Tita iznimno značajna, jer otkriva logiku i pravac promjena koje će započeti na Osmoj sjednici (dan nakon tog govora), a nastaviti će se „antibirokratskom revolucijom“ sljedeće godine. Sama upotreba pojma „revolucija“ dovoljno govori u kojoj je mjeri Milošević svoje akcije doveo u vezu s ovom prvom, Titovom revolucionarnom fazom. On, a naročito Mirjana Marković, tada obnavljaju i javnu uporabu drugih revolucionarnih simbola – kao što su, recimo, poster Che Guevare i slogani s Lenjinovim dosjetkama. U intervjuu kojeg će dati *Ninu* u junu 1988., Milošević eksplicitno kaže da smatra da je – za taj trenutak – najaktualnija parola ona Lenjinova: „Ako nam neko dođe glave, to će biti mangupi u našim redovima“:

„Video sam da je Studentski kulturni centar u Beogradu upotrebio tu misao za jedan svoj plakat. Mislim da je to najbolji i najaktuelniji politički plakat u ovom trenutku. Niko izvan pokreta, izvan Partije ne može da nam nanese štetu, kao što mogu oni koji su u njemu. Pri tom mislim i na materijalnu i na

moralnu štetu. Mangupi iz naših redova treba, dakle, da odu i zato što su nas krali i zato što su nas brukali“.⁴³

Slično je razmišljala i Mirjana Marković, koja je u svom radnom kabinetu imala upravo taj plakat. Za njih dvoje, tada (kao i kasnije) politički i životno povezanih, oni koji su za vrijeme Ivana Stambolića postali pripadnici manjine koju je dopustivo preglasati postali su sada „mangupi u našim redovima“, koje treba isključiti, a možda i kazniti jer su „nas krali i zato što su nas brukali“. Napuštanje konsenzusa i njegova zamjena preglasavanjem tako je u novim – revolucionarnim – okolnostima pretvorena u „čišćenje“ partije (a nakon toga i društva) od „mangupa“ koji se suprotstavljaju novoj partijskoj liniji i novom vođi. Taj je recept, samo nekoliko godina kasnije, primijenjen i na cijelu Jugoslaviju i na sve sfere društvenosti. Oni koji su bili u manjini (nacionalnoj, političkoj, kulturalnoj, ideološkoj, po životnom stilu ili po bilo čemu drugom) najprije su isključeni iz konsenzualnog odlučivanja, da bi potom bili politički marginalizirani, a na kraju tretirani kao mangupi koji „treba, dakle, da odu“ iz ovog ili onog razloga. Umjesto partneri u pluralističkom društvu, oni su postali neprijatelji koji koče društveni progres, a time i („objektivno“, kako je partijski diskurs isticao) rade u korist regresivnih snaga. Oni su – kao i u doba one prve, originalne socijalističke revolucije – postali „petokolonaši“, „narodni izdajnici“, čije se eliminiranje iz javnog života (a u slučaju Azema Vllasija – i sa slobode) zahtijevalo na skoro svakom mitingu tada već rasplamsale „antibirokratske revolucije“.

⁴³ Intervju *Ninu*, jun 1988, objavljen u Slobodan Milošević: „Godine raspleta“, BIGZ, Beograd, 1989, str. 225.

Ideja povratka na revoluciju, koju je Milošević promovirao najprije svojim govorom o Titu, zatim svojim djelovanjem protiv „frakcija“ u partiji (na Osmoj sjednici), a kasnije nastavio kroz javno i otvoreno isticanje revolucionarnog karaktera njegove akcije, povezuje u jedno ideju konzervativizma („povratka na ono što je bilo“) s idejom revolucije. Kad se radi o povratku na staro, Milošević kao uzor uzima „mladog Tita“, Tita-revolucionara iz predratnih, ratnih i prvih posljeratnih godina. On, zapravo, želi povratak tog „mladog Tita“, ili – povratak k tom „mladom Titu“. Pri tome, sebe samog vidi kao tog novog „mladog Tita“. U tome mu pomaže činjenica je u trenutku kad je došao na čelo srpske partije (1986.) Milošević imao upravo onoliko godina (45) koliko je Tito imao kad je došao na čelo KPJ (1937. godine). Ta je koincidencija, možda doista dodatno pomogla samom Miloševiću da sebe vidi kao „novog Tita“, te da uvjeri druge da je nastupilo njegovo vrijeme, te da to vrijeme mora biti vrijeme istih onakvih revolucionarnih promjena kakve je i sam Tito pokrenuo davne 1937.

Prisjećanjem na stare dane, a naročito na Titovu revolucionarnu fazu, Milošević je zapravo pozivao na povratak na staro, na metode, a dijelom i na politiku, koju je „stari Tito“ (onaj nakon 1966.) zapravo napustio. Miloševićeva je revolucija, u tom smislu, konzervativna revolucija.⁴⁴ Ona uključuje i silu i (revolucionarno) nasilje, ako je i kad je ono opravdano kako bi se postigli revolucionarni ciljevi. Iz te je perspektive

⁴⁴ Upotreba tog pojma, međutim, ima određene istorijske konotacije, koje su povezane s nastankom i razvojem nacizma u Njemačkoj. Iako ja ne vjerujem da je Miloševićev pokret bio nacistički, revolucionarne metode kojima se izlazi iz krize sadašnjosti tražio u ponovnoj uspostavi starog ili tome starome sličnog, doista stvara prostor za usporedbe. U ovom tekstu nema, međutim, mjesta za daljnju komparativnu analizu tog tipa.

moguće objasniti i zašto je on inicirao i predvodio masovne proteste nezadovoljnika na ulicama, zašto je dozvoljavao i pravdao vaninstitucionalne metode političke borbe, te zašto je tolerirao određeni stupanj nasilja ili prijetnje nasiljem (primjerice, tijekom „jogurt revolucije“ u Vojvodini, a posebno na Kosovu), već u prvoj godini nakon same Osme sjednice. Iz te je perspektive moguće objasniti i zašto je kasnije – kad je „revolucija“ dobila drugo značenje i druge ciljeve – poticao, tolerirao i organizirao nasilje kao dopuštenu metodu političkih promjena. Od revolucionarnog nasilja, pa do ideje da su se u drugim republikama i pokrajinama pojavili „kontrarevolucionari“ ili nasljednici onih s kojima je Tito obračunao u Drugom svjetskom ratu („ustaše“, „četnici“, „domaći izdajnici“, „sluge okupatora“, i sl.) nema dva koraka, nego samo jedan.

Miloševićeva se upotreba nasilja u tom prvom razdoblju ne može objasniti samo njegovim karakterom ili obiteljskim tragedijama, psihološkim portretiranjem личности ili sličnim metodama, kako se to ponekad pokušava. U njegovoj interpretaciji modela izlaska iz krize, jedino rješenje je revolucija – a revolucije nema bez nasilja.⁴⁵ Za njega je nasilje opravdano u mjeri u kojoj je „progresivno“. Nasilje na drugoj strani – primjerice, ono primjenjeno protiv demonstranata u Crnoj Gori (u slučaju „Žute Grede“) u tom smislu za njega nije opravdano, kao što nije opravdano ni nasilno ni

⁴⁵ To je najizravnije i najjasnije izrazio jedan od Miloševićevih glavnih saveznika na Osmoj sjednici, Radoš Smiljković, koji je na toj sjednici podsjetio na narodnu izreku: „na ljutu ranu, ljuta trava“, te je otvoreno zagovarao revolucionarni koncept, koji uključuje i silu. Iako kao govornik na toj sjednici najradikalniji (a možda baš i zato što je bio najradikalniji), upravo je Smiljković (nakon kratkog intervala u kome je to mjesto zauzimala Slobodanka Gruden) potom bio izabran za predsjednika beogradske partijske organizacije, umjesto Dragiše Pavlovića. To pokazuje da je Smiljkovićev politički diskurs bio najbliži Miloševićevom. Taj je diskurs izravno pozivao na nasilje kao legitimnu metodu revolucionarne akcije. Na nasilje je, također, pozivala i Mirjana Marković, koja je višekratno izjavljivala da su komunisti na vlast došli silom, i da jedino silom s vlasti mogu otići.

nenasilno protivljenje revolucionarnim promjenama u institucijama i na ulicama (recimo, na Kosovu). „Naše“ nasilje je prihvatljivo jer je „progresivno“, jer spašava socijalizam, revoluciju ili samu Jugoslaviju. „Njihovo“ nasilje je neprihvatljivo, jer je „regresivno“. To je bila i ostala logika cijelog Miloševićeva razdoblja. Čak i 5. oktobra 2000. on je koristio tu revolucionarnu retoriku, opisujući demonstrante kao „strane plaćenike“, a njihove vođe kao agente stranih sila koje žele okupirati i uništiti Srbiju. Od te revolucionarne retorike on nikada nije do kraja odustao.⁴⁶

Promijeniti stvari na bolje za njega znači – vratiti se unazad, u skladu s Lenjinovom parolom: „korak nazad, dva koraka naprijed“. To znači – vratiti se na ideale revolucije, i na razdoblje od prije 1966. Ono što će slijediti – već krajem 1988. – je otvorena kritika onog „starog Tita“, Tita nakon 1966. godine. U toj će fazi, Titove slike biti povučene sa svih mitinga, a ostat će samo Milošević. Tito će biti napušten, a uspomena na njega potpuno istisnuta iz Miloševićevog – a to je značilo: „službenog srpskog“ – diskursa.

Zaključak

Osma se sjednica CK SK Srbije obično uzima kao početak jednog novog razdoblja u srpskoj povijesti 20. stoljeća: razdoblja koje će trajati sve do 5. oktobra 2000., ako ne i duže od toga. Ta je sjednica, istina je, bila iznimno važna, više zbog svoje simbolike

⁴⁶ Bez obzira na brojne kritike Vojislava Koštunice, koje ističu da je on zapravo ideološki blizak Miloševićevu diskursu, ipak se mora reći da je njegova doktrina „legalizma“ u direktnom sudaru s Miloševićevom ideologijom revolucije, pa griješe oni koji izjednačavaju ovu dvojicu srpskih političara.

(koja je naknadno stvorena), nego zbog onoga što se na njoj stvarno dogodilo. Ona jest, slažem se, bila početak novog razdoblja – razdoblja u kome je revolucionarna retorika i praksa prevladala nad institucionalnom. U tom je smislu, ona doista simbolički kraj jedne duge epohe, i početak razdoblja koje će se također produžiti i preko samog raspada Jugoslavije. Istodobno, kao što je u ovom tekstu pokazano, Osmu je sjednica bila i samo jedna nova karika u nizu događaja koji imaju svoju povijest, i koji su započeli ranije. Osmu je sjednica označila istiskivanje „institucionalista“ i pobjedu „revolucionista“⁴⁷ u okviru SK Srbije. Ona je konsolidirala Miloševićevu vlast – koja je započela godinu dana ranije, na Desetom kongresu SK Srbije. Milošević je i došao na vlast zato što je bio kandidat beskompromisnosti i žustrine, kako je isticao Ivan Stambolić, tada predvodnik onih snaga koja su promovirale upravo Miloševića, a ne nekog drugog. Dolazak Miloševića bio je izraz trendova na koje su utjecale mnoge okolnosti u Jugoslaviji i u cijelom socijalističkom svijetu: ekonomska kriza, raspad sistema, pojava i jačanje nacionalizma, nestabilne međunarodne okolnosti, kriza ideologije, kriza elite itd. On je bio i izraz dolaska nove generacije, dakle trenda koji se istodobno događao i u drugim jugoslavenskim republikama.

⁴⁷ Ovdje namjerno koristim pojam „revolucionisti“, a ne „revolucionari“, da bih istakao da se radi o ideologiji (-izmu) ili barem doktrini prema kojoj je revolucionarna metoda ne samo dopuštena, nego se i preferira u odnosu na institucionalne (reformске) promjene. U Jugoslaviji se poslije Drugog svjetskog rata najprije govorilo o revoluciji, a potom je započeno dugo razdoblje kontinuiranih i permanentnih „reformi“. To preferiranje „reformi“ u odnosu na revoluciju, značilo je istodobno i preferiranje institucionalne politike nad politikom revolucionarnih (nasilnih) akcija. Međutim, s pojavom Miloševićeve retorike – a naročito s „antibirokratskom revolucijom“, dolazi do povratka revolucionizmu, i napuštanja institucionalizma. To je, barem djelomice, bio odgovor na – mnogima neuvjerljivu – retoriku „reformi“, koja nije davala većih rezultata. Istodobno, radilo se o obnovi marksističke interpretacije post-revolucionarne povijesti, u kojoj fazi socijalizma (kao razdoblja tranzicije iz klasnog u besklasno društvo) prethodi faza „diktature proletarijata“. Milošević nije govorio o „diktaturi proletarijata“, ali je povratkom na ideju revolucije otvorio put za pojavljivanje kvazi-diktature.

Svojim je dolaskom na vlast, Milošević reducirao Titovo nasljeđe na samo jednu dimenziju, dok je potpuno zanemario (a time i najavio istiskivanje) one druge. To što je Tita vidio kao ratnika i revolucionara, a ne kao čovjeka kompromisa, bratstva i sporazumijevanja, najvilo je njegovu politiku, možda i bolje od eksplicitnih programa koji su tada nastajali u samom srpskom partijskom vrhu.

Dosljedan toj najavi, Milošević je već prvih dana nakon Osme sjednice pokrenuo svoju revoluciju, ne izbjegavajući (nego upravo potičući) i upotrebu nasilja. To nasilje kasnije je kulminiralo – najprije je bilo primjenjeno unutar partije, potom unutar srpske administracije, pa unutar društva, da bi na kraju bilo pretvoreno u opći konflikt s drugima unutar Jugoslavije. Na kraju devedesetih, ta politika sukoba učinila je i korak dalje – jer je na neki način „zaratila“ sa gotovo cijelim svijetom. Osma sjednica u tom smislu možda i nije početak kraja Jugoslavije, ali jest početak konflikata i ratova koji su se razbuknuli s tim krajem. Ona je to bila prije svega zato što je Miloševićeva ideja revolucije onemogućila politiku kompromisa i mirnih sporazuma. Njegova ideja „jedinstva“ (povučena iz njegove interpretacije povijesti KPJ/SKJ) iskorištena je (od njega samog) za obračune sa neistomišljenicima unutar partije, a potom i za čistke i sukobe sa svima drugima.

Dok se u svim drugim zemljama nekadašnjeg socijalizma (osim možda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, gdje je „revolucija“ iz 1990. također imala snažne konzervativne elemente, jer je za mnoge značila povratak na ekstremne ideologije iz Drugog

svjetskog rata) dogodila revolucija koja je gledala unaprijed, u građenje nekog novog, dotad neviđenog društvenog projekta, u Srbiji se ona dogodila kao „povratak na staro“, odnosno na revoluciju koja je započeta ali nije dovršena. Za razliku od drugih revolucija u Istočnoj Evropi, u ovoj je komunistički aparat, predvođen Miloševićem, imao glavnu organizacijsku i dominantnu ideološku ulogu. On je promovirao retoriku koja je – kako su to odmah primijetili ljudi poput Špire Galovića i Bogdana Bogdanovića – obnovila fraze i ideje koje su bile napuštene sa staljinizmom i, naročito, nakon obračuna s Aleksandrom Rankovićem, 1966. Vraćanje te retorike, kako je u svojoj izvrsnoj analizi tog novog diskursa primijetio Bogdan Bogdanović⁴⁸, samo je najavilo povratak istih onih metoda obračuna, koji se koristio u razdoblju revolucije i neposrednog poslijeratnog nasilja. Revolucija se u Srbiji dogodila iznutra, iz samog komunističkog okruženja, uz potiskivanje alternativa.⁴⁹ Ta je konzervativna revolucija, dakle, ne samo na velika vrata vratila logiku revolucije (s nasiljem koje revolucije uvijek nose u sebi), nego je i odgodila – za daljnjih deset godina – pojavu one druge, liberalno-demokratske revolucije. U stanovitom smislu, moglo bi se reći da je ona zbog toga zapravo odredila smjer srpske politike u sljedećih dvadesetak godina, a možda i za duže.

⁴⁸ Za Bogdanovićeva upozorenja i njegovu antologijsku analizu smjera kojim će poći srpska politika nakon Osme sjednice, vidjeti njegovu knjigu „Mrtvouzice: mentalne zamke staljinizma“, Zagreb, August Cesarec, 1988.

⁴⁹ Za politiku potiskivanja alternativa u doba Miloševića, treba pogledati odličnu knjigu Erica Gordya: „The Culture of Power in Serbia: Nationalism and Destruction of Alternatives“, Penn State University Press, 1999.